

”זה היה חלקה בבניין הארץ”: שיינדל קצנלסון-פיינשטיין - הגנת העבריה הראשונה בעיר לודז'

נורית פיינשטיין

תקציר

המאמר מספר את סיפורה של שיינדל קצנלסון-פיינשטיין, הגנת העבריה הראשונה בעיר לודז' שבפולין. קצנלסון-פיינשטיין שלמים נספתה בשואה, הייתה בוגרת המחזור הראשון של בית המדרש להכשרת גנות עבריות שפתח יצחק אלטרמן בוורשה, ואשר התנהל ברוח משנתו החינוכית של פרידריך פרבל. גן הילדים העברי שהיא ייסדה בלודז' עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, היה חלק ממפעל חינוכי רחב היקף שכוננה משפחת קצנלסון בעיר. מפעל חינוכי זה פעל עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה והצמיח דורות של ילדים דוברי עברית ובעלי תודעה יהודית וציונית. בד בבד עם חלוציותו החינוכית נתייחד גן הילדים של קצנלסון-פיינשטיין בחלוציות ספרותית והיה כר פורה ליצירה ספרותית עברית רחבת היקף וראשונה מסוגה לגיל שלפני הקריאה. יצירה זו הייתה פרי שיתוף הפעולה המיוחד במינו בין שיינדל הגנת לבין אחיה, המשורר יצחק קצנלסון.

המאמר משרטט קווים לדמותה של גנת חלוצה זו ובוחן את פועלה לאורם של התהליכים ההיסטוריים והמגמות החינוכיות והספרותיות שאפיינו את התקופה. כמו כן הוא מפנה מבט אל פועלם של בני דור ההמשך למשפחת קצנלסון, שהקדימו לעלות ארצה בטרם פורענות והיו למחנכים ברחבי התנועה הקיבוצית.

מילות מפתח: גן-ילדים, גנת, חינוך עברי בגולה, משפחה, ספרות ילדים

פתח דבר: "אשה עבְרִיָּה מִי יֵדַע חִיָּן?"¹

ביום חורפי אחד, בצאתי מבית המלאכה, ראיתי אותה. בעיניי, עיני נערה צעירה אז, היא נראתה ממש זקנה, על סף המוות (היא הייתה בתחילת שנות הששים שלה). האישה הלכה כפופה,

- 1 שלוש הערות בראשית הדברים:
 - א. כל התמונות שבמאמר לקוחות מעיזבונם הפרטי של בן-ציון פיינשטיין ובדנה פיינשטיין-יהודאי, באישור המחברת.
 - ב. מידע נרחב יותר על אודות כמה מהנושאים הנדונים להלן (הרקע ההיסטורי-חינוכי, היהודי והכללי לצמיחת המפעל החינוכי של משפחת קצנלסון-פיינשטיין, שיטת פרבל, חלקו של יצחק קצנלסון בפעילות הגן של אחותו ויצירתו הספרותית לגיל הרך, ובכללה ספרו גן-ילדים) מופיע במאמרים נוספים שכתבתי: "הספר גן-ילדים ליצחק קצנלסון: אבן מסד בספרות הילדים העברית לגיל הרך" (פיינשטיין נ', תשפ"א); "בנוגע לקטנינו: גן הילדים העברי - מפעלה החינוכי של משפחת קצנלסון" (פיינשטיין נ', תשע"ד); ו"ירועע וירונג בגני-ילדינו": תרומתם החלוצית של בני משפחת קצנלסון לספרות ולחינוך בגן-הילדים העברי" (פיינשטיין נ', בכתובים).
 - ג. כל המכתבים שמתוכם אצטט במאמר, ששלחו בני משפחת קצנלסון-פיינשטיין שבפולין ליקריהם שמחוצה לה, נכתבו למן עזוב ילדיה של שיינדל את הבית בראשית שנות השלושים למאה ה-20 ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה. עם זאת, על מרביתם לא מצוין תאריך. המכתבים שמורים בעיזבוננו של בן-ציון, בנה של שיינדל, בבית משפחת פיינשטיין בקיבוץ רמת-יוחנן.
- 2 מתוך הפואמה "קוצו של יוד" שכתב יל"ג (גורדון, תש"י, עמ' קכט).

שורכת את רגליה הנעולות בקבקי עץ, נעזרת במקל, וזה בקושי רב. המעיל שעליה היה קצת קרוע, מחוזק בסיכות בטחון. ראשה היה עטוף במטפחת שעמדה להגן עליה מפני הרוח העזה. הדרך הייתה חלקה מאד. ירד שלג וגם גשם וכאשר הבטתי עליה ידעתי שהיא תמעד... ניגשתי אליה ושאלתי אם אני יכולה לעזור... היא שמחה מאד ושתינו עלינו במדרגות עץ (שבורות) לתוך חדרה העלוב. החדר היה קטן מאד. החלון היחיד היה מכוסה בעיתון, במקום שמשה. שרר בו קור עז. בפניה עמד דלי מלא הפרשות (כנראה שלא היה לה כוח להורידו לבית השימוש הציבורי). ליד הקיר עמדה מיטת ברזל צרה ועליה מספר פריטי לבוש עלובים, ששימשו אותה, כנראה, לכיסוי בלילות הקרים. היא הציעה לי לשבת ואני ישבתי על קצה המיטה הזאת... ואז ראיתי את הקיר ממול - הוא היה כולו מכוסה ספרים, לרוב ספרים בשפה העברית. הסתבר שהגברת פיינשטיין הייתה בלודז' גנת ויתכן גם מורה לעברית. החלטתי במהירות. הצעתי לה שנעשה עיסקה: אני אביא אותה בכל יום לביתה מבית המלאכה (וגם אטפל בדלי הפרשות) ובתמורה היא תלמד אותי עברית. הייתי חברת גורדוניה ובכל מאודי רציתי להגיע ארצה. ואכן, הייתה זאת עבורי עיסקה טובה מאד.³

שיינדל קצנלסון-פיינשטיין

כך, ללא כחל ושרק, תיארה בעדותה מרים הראל, שהייתה כלואה בנעוריה בגטו לודז', את מפגשה הראשון בין חומות הגטו עם הגנת שיינדל קצנלסון-פיינשטיין. מפגש זה בין השתיים היה ראשיתן של פגישות יום-יומיות בין הנערה הצעירה לבין אישה זו שעבדה עימה בבית המלאכה בגטו והפכה, בלב המאפליה, למורתה הפרטית לעברית למשך שנה ומחצה. "אני לא אזכה לצאת מהגיהנום הנאצי הזה. את צעירה, את חייבת לשרוד... אולי גם תצליחי להגיע לארץ-ישראל", אמרה האחת לאחרת וידעה מה אמרה - בעוד האחת, המבוגרת מהשתיים, מצאה את מותה האכזרי בכבשני אושוויץ ב-1944 (פיינשטיין ב', תשט"ו), שרדה האחרת, הצעירה ממנה, את תלאות המלחמה ועלתה ארצה לבנות ולהיבנות בה. בארץ היא עשתה כמצוות מורתה שביקשה ממנה: "לכי ומצאי את ילדיי האהובים. אמרי להם, שלא כמו רוב יהודי הגטו, אני שמחה בליבי. ילדיי נמצאים במקום בטוח...".

³ מתוך עדותה של מרים הראל ל"יד ושם". עדות זו שמורה בעיזבונה של בדנה פיינשטיין-יהודאי הנמצא בארכיון קיבוץ מעלה החמישה.

אל העדות הזו, באשר לאחרית ימיה של מי שהייתה רב-סבתי, נחשפתי בדרך מקרה בינואר 2020. הייתה זו הפתעה גמורה עבורי משני טעמים: ראשית, משום שאחרי מות ילדיה של שיינדל - סבי בן-ציון פיינשטיין (1912-2002) ואחותו בדנה פיינשטיין-יהודאי (1915-2015)⁴ - חשבתי שלא אזכה עוד לפגוש אדם שהכיר אותה⁵ ויוכל לחדש לי דבר מה על אודותיה. הנחתי כי את הדברים שלא שאלתי בחייהם, כבר לא אדע לעולם. שנית, משום שבעדות זו נחשף טפח מחייה, שלהבדיל מפרקי חייה האחרים שעליהם סופר רבות בביתנו, לא דובר בו מעולם, הגם שככל שעולה מהעדות היה ידוע לסבי ולאחותו. פרק זה, האחרון בחייה של שיינדל, שארך כארבע שנים וחצי, התאפיין מחד גיסא בעליבות רבה, אך מאידך גיסא - בגבורה ובמסירות נפש. עדות חדשה זו איששה את התמונה שנתגלתה לי זמן לא רב קודם לכן, בעת ביקורי בלודז' ביולי 2018. בביקור זה נודע לי לראשונה מתוך הרישום המפורט שערכו הגרמנים של יושבי הגטו ודירות מגוריהם, ואשר שמור בארכיון הלאומי של העיר לודז', כי אישה כבודה זו, חלוצת הגנות העבריות בלודז', חייתה בגטו למן הקמתו בראשית 1940 ועד לחיסולו בקיץ 1944 (גוטמן, 1995) לגמרי לבדה. יחידה היא נותרה בו מכל בני משפחת קצנלסון הענפה שחיו, פעלו ויצרו בעיר בטרם פורענות ופרצו בה דרכים חדשות בשדות החינוך, הספרות והתרבות העבריים.

"רבי שיינדל"

שיינדל קצנלסון-פיינשטיין⁶ נולדה בראשית העשור התשיעי של המאה ה-19⁷ בעיירה קרליץ שברוסיה הקיסרית (כיום בבלארוס). בכורה הייתה מששת ילדיהם של הנדה לבית דוידזון ושל הסופר והמחנך העברי יעקב בנימין קצנלסון (שנודע גם בשם העט "בן-ימיני")⁸. בהם היה גם המשורר והמחנך יצחק קצנלסון, ששמו נצרב בתודעת רבים כ"מקונן השואה".

- 4 שני ילדיה הנוספים של שיינדל, בניה התאומים דב (בֶּרֶק) וגרשון (גֶּשֶק), נספו בשואה (פיינשטיין ב', תשט"ו).
- 5 לאחר גילוייה של העדות הזו איתרתי את מרים הראל ופגשתי בה. שיחה מרגשת התקיימה בינה לבין כל נכדיה החיים של שיינדל וכמה מניניה.
- 6 בעברית הייתה שיינדל מציגה את עצמה כשושנה, וכך גם חתמה על יצירותיה בעברית (פיינשטיין ב', ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [טבנקין], 7 בספטמבר 1974). ראינות אלו שערך ב-1974 המשורר קרוב המשפחה משה טבנקין עם ילדיה, בן-ציון פיינשטיין ובדנה פיינשטיין-יהודאי, שמורים בעיזבונם של השניים ובארכיון יד-טבנקין.
- 7 לפי עדותו של בנה בן-ציון, נולדה שיינדל ב-1882 (פיינשטיין ב', תשט"ו). ברם הן על פי מרשם האוכלוסין בעיר לודז' והן על פי הרשימות של יושבי הגטו שערכו הנאצים, היא נולדה ב-1880 (שני המסמכים שמורים בארכיון הלאומי של העיר לודז').
- 8 בין ספריו של יעקב בנימין קצנלסון, מהם בעברית ומהם ביידיש: עלילות אפרים (תרמ"ט); גדליה דראגא אדער דעם מענענס שוואקייט (תר"ע); חזון בן-ימיני (1913); עלילות גבור היהודים יהודה המכבי לבית החשמונאים (תרפ"ב); עלילות הגבורים החשמונאים: יונתן, שמעון ויוחנן הורקנוס (תרפ"ז); לידער (תר"ץ).

קצנלסון האב היה יהודי בר אוריין, "בתחום היהדות כבתחומה של התרבות האירופית", כתב נכדו בן-ציון (פיינשטיין ב', תשנ"ה, עמ' 20). הוא נמנה עם ראשוני תנועת "חובבי ציון" ובלב ובנפש היה מסור, לדברי נכדתו בדנה, לעם ישראל, לתרבות העברית ולמפעל הציוני. בין השאר הוא היה שותף לעריכת האשכול, מהניסיונות הראשונים לחבר אנציקלופדיה כללית בשפה העברית. אף שהוסמך לרבנות לא רצה, סיפר אברהם בנו, לעשותה קרדום לחפור בו והתפרנס בצעירותו מעבודות ארעיות כמורה לעברית. בין תלמידיו היו דוד בן-גוריון; בן אחותו, יצחק טבנקין - לימים מנהיג תנועת "הקיבוץ המאוחד", ממייסדי מפלגת "אחדות העבודה" וחבר בכנסת ישראל; וילדיו שלו, להם הקנה את ידיעת הלשון העברית על בורייה (פיינשטיין ב', תשנ"ה; ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003; קצנלסון א', תש"ו).

"י' בן-ימיני" - הסופר והמחנך יעקב בנימין קצנלסון, אביהם של שיינדל ויצחק

בשנות התשעים של המאה ה-19 הקים קצנלסון האב "חדר מתוקן"⁹ בזגריז', עיר תעשייתית הסמוכה לעיר לודז', והמשפחה העתיקה לשם את מקום מגוריה. בחדר מתוקן זה, שהיה למעשה, לדברי בן-ציון, כמעט בית ספר, ונדד כעבור שנים ספורות ללודז' (ועמו המשפחה), למדו נוסף על לימודי הקודש גם לימודי חול: דקדוק, חשבון, רוסית, תולדות ישראל ועוד. שפת ההוראה בו הייתה עברית (חידוש גדול באותם הימים), ולמדו בו יחדיו בנים ובנות. בין הלומדים בו היו שני ילדיו הבוגרים של קצנלסון, שיינדל ויצחק, ותלמידים אחרים שבבגרותם מילאו תפקידים חשובים בעשייה התרבותית-חינוכית בגולה ובארץ, בהם המשורר יעקב פֶהן. קצנלסון האב לימד בחדר המתוקן שלו בעיקר תנ"ך ומיתולוגיה יוונית, תוך השוואה בין-תרבותית (פיינשטיין ב', תשנ"ה; ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974). חדר מתוקן זה היה אבן השתייה של מפעל חינוכי עברי רחב היקף שהקימו בבגרותם ילדיו של קצנלסון בלודז', שהמסד בו לחינוכו העברי

9 על מוסד "החדר המתוקן", הקמתו ומאפייניו, ראו הרחבה להלן בהערות שוליים 17 ו-27.

של הילד היהודי, חינוך שהחל בגיל הרך ונסתיים בתום י"ב כיתות, הונח בגן-הילדים של שיינדל קצנלסון-פיינשטיין. גן ילדים זה היה, כאמור לעיל, הראשון מסוגו בעיר ומהראשונים בגולה. אך בל נקדים את המאוחר...

"רבי שיינדל שלנו", קרא לה אחיה המשורר; "חבל שלא נולדה ילד", נאנח אביה; "נערה - בחור ישיבה", כינוה אנשי העיירה; ואילו אימה נהגה להעיר ברוגז: "בטעות לא נולדה זכר... כי אז שוב היה לנו רב במשפחה". ואומנם, כתבה לימים פייגל (צפורה) קצנלסון-נחומוב,¹⁰ אחותה של שיינדל, "היא באמת הראתה שקדנות רבה בלימודי יהדות, כמו בחור המתעתד לקבל סמיכה לרבנות". "בעניין זה", הוסיפה, "היא הייתה הדיוקן המושלם של אביה: חרוצה כמו דבורה, רצינית ומהורהרת כמו תלמידת חכמים!" (קצנלסון-נחומוב, 1948, עמ' 24, 26). בנוגע להתמדתה היו הוריה של שיינדל מספרים עליה סיפורים משעשעים. כך למשל, סיפרה האחות, בימי המהומות של מהפכת 1905,¹¹ בשעה של עוצר שבה נדרשו האזרחים להגיף ולכסות את חלונות בתיהם, החליטה שיינדל, והיא אז כבר עלמה בוגרת, להשתפר בלימודי החול בדיוק כמו בלימודי הקודש. וכך באחד הימים, שעה שכנופייה של קוזאקים הסתערה על הרחובות, היא התיישבה - כדרכו של אביה - ליד החלון הפתוח והחלה ללמוד מעל הר של ספרים. לפתע נפתחו יריות, וכמו מתחת לאדמה צמחו מתרסים גבוהים ברחוב. ההמולה הייתה רבה והאווירה מתוחה, אך שיינדל ישבה ליד החלון הפתוח ולמדה בלי לשעות לצעקותיהם הפראיות של הקוזאקים השועטים ברחובות על גבי פרדות, לקולות הירי ולרעש התנפצות הזוגיות בחלונה. בני הבית ברחו, נשכבו על הרצפה, משכו מתחתיה את הכיסא והשכיבו גם אותה על הרצפה יחד עם הספרים. כך הצילו אותה ממוות בטוח! פעם אחרת, הוסיפה האחות ונזכרה, ישבה שיינדל ליד שולחן קטן במרפסת בשעה שהחל לרדת גשם שוטף. יצחק, בהכירו אותה כשהיא שקועה במחשבות, הזהיר אותה: "שיינדל, צאי מייד, יירד גשם!" - "נו, שיירד!" ענתה שיינדל כלאחר יד" (שם, עמ' 26).

שיינדל, מעידה עליה אחותה, נעשתה ידענית בעברית ובתנ"ך (אותו למדה מאביה). משופעת הייתה בידע מגוון, מומחית בספרות בכמה שפות, אינטליגנטית מאוד, ועם כל זאת, הייתה נאיבית עד כדי תמימות: היא לא חשדה במניעיו הנסתרים של איש, נתנה אמון בזולת ו"מדדה את העולם לפי עצמה". נוסף על הכישרון הפדגוגי היא ירשה מאביה גם את כישרון הכתיבה הספרותית. היא כתבה, בעברית כמובן, שירים (בייחוד לילדים), מעשיות, מאמרים ואף אוטוביוגרפיה לה קראה "טל ילדותי", ובה, לדברי אחותה, בא לידי ביטוי זיכרונה הפנומנלי של

10 כל המובאות מספרה של קצנלסון-נחומוב תורגמו מידיש לעברית בידי מירי ונורית פיינשטיין.
11 מהפכה זו, שכשלה לבסוף, ואשר מטרתה הייתה הפלת הצאר הרוסי ניקולאי השני, נתנה אותותיה גם בלודז' שהייתה כפופה אז לשלטון האימפריה הרוסית. יהודי האימפריה הפכו במהלך המהפכה לשעירים לעזאזל של שני הצדדים הניצים, ובחסותה נעשו בהם פוגרומים, שהידועים בהם היו באודסה ובקייב. בלודז' פרצו מהומות פועלים קשות ביותר, ואלו גבו את חייהם של 300 פועלים. ליד בית משפחת קצנלסון, שהיה מוקף בבתי חרושת, התחוללו "כל שני וחמישי", לדברי פייגל, שביתות, מחאות, הפגנות וכיוצא באלו (קצנלסון-נחומוב, 1948). בני המשפחה, שהיו חברים במפלגת "פועלי ציון", אף נטלו במהפכה, לדברי בן-ציון, חלק פעיל (פיינשטיין ב', הרצאה).

מהלך חייה למן שנתה הראשונה ואילך (שם). לדברי בדנה, בתה של שיינדל, האוטוביוגרפיה הזו לא הספיקה לראות אור טרם מלחמת העולם השנייה, וכתב היד שהיה שמור בביתה של שיינדל, אבד במהלכה לעד (פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003). ואולם תרומתה הגדולה של שיינדל להעשרת הספרות העברית, לצד היצירה המשותפת לה ולאחיה המשורר לגני הילדים העבריים שעוד ידובר בה, הייתה תרגומה מגרמנית לעברית של אגדות "אלף לילה ולילה", תרגום שראה אור בוורשה ב-1922 בספר אלף לילה אחד (קצנלסון-פיינשטיין, תרפ"ב).¹² תרגום זה נולד בתקופה שבה ספרות הילדים העברית הייתה בחיתוליה, והיה מחסור ביצירות ספרות לילדי ישראל. שיינדל, שקראה את הסיפורים הללו בגרמנית, התרשמה מהם וביקשה לתרגמם לעברית. היא פנתה לאחיה יצחק וביקשה ממנו לעשות כן, אך הלה השיב: "למה את צריכה שאני אתרגם? תרגמי את!" (פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003). וכך היה: תרגומה נכתב בשפה נפלאה ועסיסית, שפת התנ"ך, ויצחק, סיפרה אחותם פייגל, גמר עליו את ההלל (קצנלסון-נחומוב, 1948).

"יש בית, כגן-פרחים הוא": בית משפחת קצנלסון בלודז'

מי יבין איך צץ פרח כזה בעיר שאביב לא ילבלב בה, שעץ וצמח בקושי תמצא, פרח מי יראה, ואם תמצאהו נבול יבול בלא עת, ואף נחל-מים אין בה. מראה העיר: ארובות-עשן מושחרות פולטות פיה וחבילות אריג עמוסות על עגלות-ענק ואוטומובילים ממלאים רעש את הרחובות ועשן מסתיר בהירות השמים. שמים תכולים בבל ייראו. ובאותה עיר, ברחוב צגלניאנה, יש בית, כגן-פרחים הוא. שם יושב לו משורר וחווה חזון בשפת העברים. וכל מי שניצוץ אלוהים בלבו יימשך לבוא אל הבית. ושליחי ארץ-ישראל פוקדים את סיפו בבואם לכאן ובצאתם-שובם לארץ. ומי שביקר פעם אחת את הבית הזה לא ישכחהו עולמית. (געש, תש"ו, עמ' 637)

לא רק לאביה הסופר והמחנך דמתה שיינדל, אלא גם לאימה - אם כי באופן אחר. היא הייתה, לדברי אחותה פייגל, "תמצית אמיתית של כל מעלותיהם של אבא ואימא" (קצנלסון-נחומוב, 1948, עמ' 24). אימה הנדה הייתה אף היא מתקנת עולם, העיד נכדה בן-ציון, אך היא עשתה זאת בדרך אחרת מזו של בעלה איש הרוח: "הסבתא שלי [...] היא בילדותה, בבית אביה הרב בקרליץ, הייתה עדה לשיחות רוויות מרירות של נשים יהודיות עם אביה הרב, וגמלה בלבה החלטה - לתקן משהו". "לו האלהים הניח לי את מעשה הבריאה", נהגה לומר, "הייתי בוראת עולם יפה יותר". ואת "אשר היא לא יכלה לתקן במערכות המדינה והחברה", סיפר בן-ציון, "היא ניסתה לעשות בביתה, וזה היה בית פתוח לכל דורש [...] באו שמה אנשי העיירה, שחיפשו משען-

12 שניים קדמו לשיינדל בתרגום לעברית של אגדות מתוך אלף לילה ולילה: מנחם מרדכי סילמן, שתרגומו ועיבודו לאחת האגדות, "ארבעים שודדים: אגדה ערבית", ראה אור בוורשה בתרנ"ו (1896), ודוד ילין, שתרגומו מערבית למבחר מהאגדות ראה אור באודסה בתרע"ב (1912) בספר סיפורי אלף לילה ולילה.

לחם בעיר הגדולה. אנשים שלא היה להם ממה לחיות את יומם, ונמלטו מן העיירה שהתחילה להתפורר, מצאו את ביתם עד הסיודור [...] בבית הסבתא והסבא [...] הם גרו בביתם, ישנו על הכסאות, ישנו על הרצפה...". "עמדתה כלפי מדווי אדם", כתב בן-ציון על סבתו, "היתה עמדה פעילה. היא נחלצה לעזרה ולמעשי הצלה כל אימת שאזנה קלטה אנחת מצוקה" (פיינשטיין ב', ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974; תשנ"א, עמ' 21-22).

לצד זאת, היה זה בית ועד לאנשי הרוח של התקופה, עבריים וידישאים: משכילים, מורים, סופרים, עיתונאים, ציירים ואומני במה, מהם שחיו בלודז' ומהם שביקרו בה. הללו התרכזו סביב יצחק וקיימו בבית "סלונים ספרותיים" ודיונים אידאולוגיים (האלטר, תש"ו; שושנה, תש"ו). "בבית הזה", סיפר בן-ציון, "יום-יום היו מתכנסים עשרות אנשים לוויכוחים, לפתרון בעיות עולם, והיה לך רושם שאתה מצוי בין מתקני עולם שלא רק שואלים לנתיבו, אלא גם מנסים לכוון את נתיבו. אנשים חולמים ולוחמים, וכולם מבליים על שולחן ערוך אחד. בוויכוחים דימית בנפשך שפה הכרעת העולם" (טרונק, תש"י; לוינסון, תש"ו; פיינשטיין ב', הרצאה¹³). "מתוך האווירה הזו", הוסיף, "צמחה גם הדרישה לתיקונו של העולם. הילדים כולם [ילדיהם של הנדה ויעקב בנימין קצנלסון, נ"פ] היו נאמנים על הצו הזה, והם הטילו את עצמם לתוך הפעילות היהודית והחברתית", רוצה לומר, הם "לא עסקו אפוא רק בדברים שבהגות ובכתובה, והעיקר בחייהם הייתה הפעילות" (פיינשטיין ב', הרצאה).

כחברים בתנועת "פועלי ציון"¹⁴ אשר דגלה בסוציאליזם קונסטרוקטיבי, בונה, פתחו כל בני המשפחה, משעה שהפכה פולין עצמאית בעקבות מלחמת העולם הראשונה, וניתנה רשות לקיים בה פעילות חוקית, בפעילות מעשית לקידום ולמימוש של החזון הציוני. אך עוד קודם לכן, כבר בהיותה נערה צעירה, נהגה שיינדל לרוץ בין ישיבות, מחאות והפגנות. שיינדל ויצחק אף נאסרו פעם, ועמם אביהם, בעקבות חיפוש שנערך בביתם, שבו מצאו השוטרים חומר מודפס לא חוקי שהביאו השניים הביתה ושכחו להשמיד (פיינשטיין ב', הרצאה; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [טבנקין], 16 בספטמבר 1974; קצנלסון-נחומוב, 1948).

"מדינאים גדולים הם לא היו", אמר בן-ציון, ולא בפעילות המפלגתית השקיעו את מיטב אונם, אך מונעים מכוחה של השקפת עולם מגובשת, מצו מצפונם, מדין הוריהם ומדין התנועה, השקיעו עצמם שיינדל, אחיה ואחותה בפעילות קדחתנית תרבותית, "החל מן החינוך וגמור בחוגים לספרות וחוגים להוראת עברית" (פיינשטיין ב', הרצאה). "העברית בבית הזה", כתבה

13 הקלטת הרצאתו של בן-ציון פיינשטיין בפני גמלאי קיבוצו (ח"ת) שמורה ב"מכון להווי ומועד מייסודו של מתתיהו שלם" שברמת יוחנן (קלטת 82).

14 על תנועת פועלי ציון - "תנועת האם של הציונות הסוציאליסטית בגולה", כהגדרתו של משה ברסלבסקי, שראשיתה על סף המאה ה-20 (1898); על מבשרה נחמן סירקין ועל מורה דרכה דב-בר בורוכוב; על דרכה הרעיונית, אשר נתמזגו בה "המאויים הלאומיים והסוציאליים לאחד"; ועל הגשמתם של אלו במעשים אשר נועדו "לפלס דרכים חדשות לחיי העם ולחיי הנוער היהודי, לשנות את פני המציאות הגלותית", ובסופו של דבר להביא להגירה סטיכית ארצה ולקיבוץ גלויות, ראו: ברסלבסקי, תש"ו, עמ' 76-78.

שושנה, "לא היתה בגדר קישוט להתהדר בו, אלא כדבר פשוט של המציאות, המובן מאליו, כאילו "לא נכרתה מפי העם במשך אלפיים שנה" (שושנה, תש"ו, עמ' 629). "הם היו נותנים, חינם אין כסף, שיעורים בעברית לאנשים שהתכוננו לעלות, או לאנשים שהתכוננו לפעילות ציונית בפולין", סיפר בן-ציון. יצחק, "הארי שבחבורה", אף ייסד מוסדות תרבות של ממש, שבהם הניח יסוד לפעילות תרבותית עברית. בין המוסדות האלה היה אולם "הזמיר" - אולם מיוחד לשירה ולמקהלה, שבו היו מקהלות עבריות עורכות חזרות ומופיעות בפני הציבור, חוג דרמטי בעברית וביידיש לתלמידי גימנסיות ולהקה דרמטית בשם "הבימה העברית" (שם). להקה זו שהקים קצנלסון בלודז' והלהקה שהקים נחום צמח בביאליסטוק היו, לדברי מנחם גנסין, בבחינת ניסיונות תיאטרוניים עבריים ראשונים באימפריה הרוסית שבהם החלו "צעירינו הלאומיים", ניסיונות שלא היו בני חלוף אלא הראו "סימנים של תיאטרון", היו בעלי "המעוף התיאטרוני", ולמעשה היו אבני שתייה לתיאטרון "הבימה" (גנסין, תש"ו, עמ' 99; זר-ציון, תשע"ו).¹⁵

שיינדל, סיפרו ילדיה, הייתה משאירה אותם, והם אז ילדים פעוטים, עם העוזרת, או עם מי מהדודים, בעת שיצאה ללמד עברית קבוצות של חלוצים או של פועלות עבריות. בדנה מספרת: אם אני חושבת מזיכרונותיי עד היכן הגיעה המסירות לעניין הזה של הפצת השפה העברית, זה היה בנפשה. היא כך בנתה את הארץ, זה היה חלקה בבניין הארץ [...] זה היה ברור שלא קודם שום דבר בסדר העדיפויות למטרה הזאת. אז היא השאירה שני ילדים בבית, ואני אפילו רגע, כל ימי חי, לא הטלתי בספק את גודל האהבה אל ילדיה ואת גודל דאגתה. כשהיינו ילדים קטנים, היינו בוודאי ראשונים אצלה, אבל היה עוד דבר אחד - צריך היה ללמד פועלות עברית. (פיינשטיין ב', הרצאה; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003)

נאמנה לצו זה, של תחיית השפה העברית כצעד ראשון במעלה בהתחדשותו הלאומית של עם ישראל בארצו, ובד בבד עם פנייתה לעשייה החינוכית שידובר בה להלן, קיבלה שיינדל "החלטה רבת עוצמה וחשיבות", כפי שהגדירה זאת בתה: "להוכיח לעולם שבית יכול להתנהל בעברית, אם גם בסביבתה שולטת שפת היידיש והפולנית". ואומנם, הבית שהקימה שיינדל עם אהרן פיינשטיין היה הראשון בלודז' שדיברו בו עברית, וילדיה הבוגרים היו הילדים הראשונים בעיר שדיברו עברית - ועברית בלבד - שכן עד אשר החלו ללמוד בגן של אימם והכירו בו ילדים שדיברו יידיש ופולנית, הם לא ידעו שפה אחרת זולת העברית.

"החינוך כולו היה מוקדש לעתיד", הסבירה בדנה, "מהיולד הילדים הם נועדו למטרה". אין לכחד כי בדרך להגשמת המטרה הזו שילמו ה"ילדים לדומה" הללו מחיר - משפחתי וחברתי. "להיות ילד במשפחה הזאת לא היה קל", סיפר בן-ציון בהתייחסו לערבים הרבים שבהם נעדרה אימו מהבית; ואילו אחותו בדנה סיפרה: "קצת הבנו יידיש, כי סבתא לא יכלה לדבר אחרת;

15 למידע נוסף על תיאטרון "הבימה העברית", ראו: אבן-שושן, תשט"ז, תשכ"ד; קצנלסון-נחומוב, 1948; שיינטוך, תשנ"ד.

אבל פולנית כמעט לא, ולכן היו לנו מעט חברים. כן, אימא הייתה החברה שלנו". בקרב הציבור היהודי בעיר היו הילדים הללו בבחינת אטרקציה ושימשו ראיה להיתכנות תחייתה של העברית כשפת דיבור: "כשאימא הייתה יוצאת איתנו לטייל ברחוב, בשבתות בעיקר", נזכר בן-ציון, "[...] לעיתים היה קשה לנו לעבור ברחוב, כי יהודים שמעו לשון קודש, אז הם התעכבו לדבר עם הילדים האלה". פעם נערך באולם "הזמיר" ויכוח תרבותי בשאלת מקומן של העברית והיידיש - סוגיה בוערת באותה התקופה - בין ה"הבראיסטים", שוחרי העברית שנלחמו ביידיש, לבין ה"יידישיסטים" הקנאים ליידיש, שסברו כי יש לאסור את הכפילות הזאת ולהמשיך לנהל את החיים התרבותיים ביידיש בלבד. כשטען אחד מפעילי ה"בונד" כי ילד לא יהיה מסוגל לדבר עברית שוטפת, ואישה לא תוכל לנהל את ביתה בעברית ולדבר בה עם ילדיה, רץ יצחק הביתה, הרכיב את בדנה, בת אחותו, על כתפיו, הביאה לאולם, העמיד אותה על השולחן והחל לדבר עימה בעברית לעיני כול. "אני שם הפכתי להיות בן רגע מרפז של כולם", סיפרה בדנה, ואילו בן-ציון אמר: "ברור שהוכחה כזאת איננה משנה השקפת עולם של אנשים, אבל בשביל הערב הזה הוויכוח נגמר" (פיינשטיין ב', הרצאה; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003; ריאיון [טבנקין], 7 בספטמבר 1974; 12 בספטמבר 1974).

ילדים עבריים ראשונים בלודז': בן-ציון ובדנה פיינשטיין, דודם יצחק קצנלסון וסבתם הנדה קצנלסון

"חזון בן-ימיני":¹⁶ ראשית המפעל החינוכי

בי' וי"א בניסן תרנ"ג (מרץ 1893) התפרסמה בעיתון המליץ המודעה הזאת:

זה שלש שנים אשר יסדתי בית ספר בעיר זניערו הסמוכה ללארז ותל' בו אופן למודי מצא חן בעיני אבות תלמידי הנודעים לשם בעולם המסחר והספרות; עתה הנה דורהכתי והנדלתי את בית ספרי ונכון אני לקבל נערים אחרים מערים אחרות, ועיני תהי צופיה על הליכותם בקדש וחול, כי יהיו רצוים לה' ולאנשים, למנוי תהול ולמדו בבית ספרי מורי הגוטנאזים הפרטי בעיר הזאת. מחיר למודיהם, ארוהם ומעונם כמקח חסוה.

יעקב בנימן קאצינעלסאן.
אתר מסופרי „האשכל" לפנים ומחבר הס' „עוללות אפרים".
תורה גלייה!

מעידים אנחנו הח"ט על הרב ר' יעקב בנימן קאצינעלסאן שלמד את בנינו תורה והכמה זה שלש שנים וחצי רציננו באופן מאד נעלה, כי כמעט ריקם בלא תורה והכמה באו אליו ועתה מלאים הם בידיעות התורה והתכפה, שפות הנחוצות ותקדוקן, כי מלבד ידיעותו הרבות בכל מקצוע ושוקף עם תלמידיו באהבה וחבה לאומנתו, הנה כמו גדול בפרדגוניה אשר יקר למצוא כספו, לאיש אשר אלה לו הנגני נוהגים בזה תורה וברכה בעד עמלו ומעידים כי מלאכתו מלאכת שמים הוא עושה באמונה.

נאום ונאום טוביה ליפשיץ, בינוש קאהאן, שיזה צבי אייגר, אברתם ווייס, ישבר משח שווארץ (יש השחור), אליעזר שלמיאל, ששה ראונימאן.
זניערו לספר „לתורות נתן בלבי" חרנ"ג.

שלוש שנים קודם לכן, כך על פי הכתוב במודעה, כלומר ב-1890, הניח יעקב בנימן קצנלסון בעיר זגירז' את היסוד להקמת "החדר המתוקן" שלו, שכבר הוזכר לעיל. היה זה למעשה, כפי שמעיד מייסדו, בית ספר לכל דבר,¹⁷ שנתלבו בו לימודי קודש עם לימודי חול, ובו קיבלה שיינדל את חינוכה. לנוכח הביקוש הרב ושביעות הרצון של הורי התלמידים שבאה לידי ביטוי במכתב אשר צורף למודעה, בישר בה קצנלסון על הרחבת בית הספר ועל פתיחת שעריו גם בפני תלמידים מערים אחרות. זו הייתה ראשיתו הממוסדת של המפעל החינוכי העברי רחב ההיקף של משפחת קצנלסון בעיר לודז', מפעל אשר העמיד תלמידים הרבה במשך יובל שנות קיומו. מעשהו החלוצי של האב היה בבחינת סימן לבניו ולבנותיו וסלל במידה רבה את הדרך שבה פסעו בבגרותם, כשהם נושאים איתם את תודעת השליחות. יצחק, שעוד בנעוריו התנסה בהוראה של ילדים צעירים ממנו בחדר המתוקן של אביו, ואחר כך התפרנס מעבודה כמורה פרטי וכמורה שכיר בבתי ספר של אחרים, ביקש, לדברי פייגל, להקים "בית ספר לדוגמה" משלו, כלומר בבעלות פרטית. דאגתו הייתה נתונה לדור העתיד ולהכרח שדור זה ירכוש את כל הערכים הלאומיים: רעיון, שפה וחיים. את ידיעותיו על מערכת בתי הספר המודרניים קנה

¹⁶ כשם ספרו של יעקב-בנימן קצנלסון.

¹⁷ לדברי רחל אלבוים-דרור, "החדר המתוקן" אכן היה "בית ספר עברי לאומי", והשימוש במושג זה היה בבחינת חזרה אל המושג המסורתי - חזרה שנבעה מאילוצים פוליטיים - עשרות שנים לאחר שכבר קמו בתי ספר יהודיים מודרניים בהשפעת תנועת ההשכלה: "החזרה למושג 'חדר' בחינוך הלאומי במזרח אירופה", היא מסבירה, "היתה אילוץ שנכפה על החינוך הצייוני", בשל הרצון להשיג חופש פדגוגי. "השלטון הרוסי החל להתערב יותר ויותר בקביעת תכניות הלימודים ושפת ההוראה בבתי הספר היהודיים ובתלמודי התורה שהיו מוסדות ציבוריים", בעוד ש"החדר המסורתי היה מוסד חינוך פרטי, והשלטון התייחס אליו כאל מוסד דתי שהפיקוח עליו היה מועט" (אלבוים-דרור, תש"ע, עמ' 71-72).

יצחק בעת ששהה בשווייץ ובגרמניה, שם הושפע מאוד מבתי הספר של פסטלוצי¹⁸ ופרבל¹⁹ וממוסדותיו החינוכיים של דקרולי.²⁰ הוא היה משוכנע שמוסד חינוכי כזה צריך לקום על בסיס איתן, כלומר שהשלב הראשון בהגשמת חזונו הוא הקמת גן-ילדים: "בדיוק כשם שאי-אפשר לבנות בית ללא יסוד מוצק", אמר, "כך לא יכול בית ספר להתחיל לפעול ללא גן-ילדים". חיזוק לאמונתו בחזון זה וזירוז להוצאתו לפועל קיבל יצחק בסיבוב ההופעות שערכה "הבימה העברית" בערי מזרח אירופה, שבו נוכח בחוסר העניין בשפה העברית הקיים בקרב הציבור היהודי ובמחסור בקהל דובר עברית. "אל דאגה!", אמר יצחק, "אני פותח גן ילדים! תוך שנים ספורות יגדל אצלי קהל עברי!" (קצנלסון-נחומוב, 1948, עמ' 207).²¹

הצעד הראשון בדרך להגשמת חזונו היה צאתה של שיינדל לוורשה כדי ללמוד בסמינר הפרבלי לגנות עבריות של יצחק אלטרמן. כבת הבכורה במשפחה, סיפר בן-ציון, היא "התחילה במצווה" (פיינשטיין ב', הרצאה; קצנלסון א', תש"ו; קצנלסון-נחומוב, 1948). צעד זה נועד אומנם להגשים חזון אישי ומשפחתי, אך לא היה מנותק מהמציאות ההיסטורית הסובבת ומהגמות הרעיוניות והחינוכיות של התקופה.

המפעל החינוכי בראי תמורות זמנו בשדה החינוך הכללי והיהודי

ב-1837, 75 שנים לפני שהוקם בלודז' הגן של שיינדל, הניח מי שנחשב לאבי גן-הילדים, המחנך הגרמני פרידריך פרבל, את היסוד למוסד חינוכי הקודם לבית הספר (וולף, תשכ"ד). פרבל היה הראשון שראה בילדות מטרה בעלת חשיבות בפני עצמה, ולא רק הכנה לחיים הבוגרים (היילפרין,

18 יוהאן היינריך פסטלוצי (1746-1827) היה מחנך, סופר והוגה דעות שווייצרי, שנמנה עם מייסדי תורת החינוך המודרנית, תורה המושתתת על אהבת הילד ועל פיתוח כושר חשיבתו העצמית. ברוחה התמסר פסטלוצי לחינוך ילדים עזובים ועניים ולהכשרת מורים במוסדות חינוך שהקים וניהל. תורתו ממשיכה להוות גם כיום השראה למחנכים וליוצרים לילדים (אופק, תשמ"ו, כרך ב'; סימון, תשכ"ב, תשכ"ד).

19 על תולדותיו ועל דרכו החינוכית של המחנך הגרמני פרידריך פרבל (1782-1852), מי שנחשב לאבי גן-הילדים ולאבי המשחק הדידקטי, ראו: לם, תשכ"ד. על חלוציותו והשפעתו המכרעת של פרבל על עיצוב החינוך בגיל הרך ועל החינוך העברי בפרט, ראו להלן, בהמשך המאמר.

20 אויבד דקרולי (1871-1932), מחנך ופסיכיאטר ילדים בלגי, היה מעצב שיטת "מרכזי ההתעניינות" - שיטת ההוראה העמלנית-ריכוזית שהשפיעה על דרכי ההוראה לא רק בבלגיה, אלא גם במדינות רבות נוספות. לפי תפיסתו, במרכז בית הספר (או הגן) עומד הילד. "מכאן", מסביר מאיר וייל, "שיש להתאים את מהלך החיים בבית הספר [ובגן, נ"פ] לדרכים, לנטיות ולהתעניינות של אישיותו המתפתחת", ובראש וראשונה לתנועה ולפעילות המוטורית, כתשתית לפעילויותיו האחרות של הילד. לשיטתו של דקרולי, "יש לבטל את הלימוד לפי מקצועות ולהעמיד במקומו את התעניינותו של הילד בסביבתו הטבעית והחברתית". מטרתו של "בית הספר למען החיים" היא להנחיל לחניך בו את ידיעת אישיותו, על צרכיה ושאפיותיה, "את ידיעת סביבתו הטבעית ואת הכרת החברה שאליה הוא קשור ושבה הוא עתיד לפעול, בשביל לספק את צרכיו" (וייל, תשי"ט, טורים 1114-1115).

21 עוד על מסעו של התיאטרון הזה בערי מזרח אירופה ראו: גנסיין, תש"ו; קצנלסון-נחומוב, 1948.

תש"ג; הרמתי, תשס"ג).²² הוא הדגיש את חשיבות הכרתם של שלבי ההתפתחות של הילד וראה במיצוי צרכיו בכל שלב תנאי להתפתחותו התקינה. מתוך כך פיתח פרבל דרך חינוכית ומסגרת חינוכית אשר הולמות את הגיל הקודם לתחילת הלימודים בבית הספר - גן הילדים (לם, תשכ"ד). פרבל האמין כי רוח האדם מתפתחת רק באמצעות פעילות יוצרת ומעצבת בחומר הגשמי, וכן שהילד במהותו הוא בעל "יצר פעילות". מתוך כך הוא תבע לקיים קשר הדוק בין עשייה, חישה וחשיבה ולשלב בפעילות הגן טיולים, סיפורים, שירים ומלאכות יד. חשיבות עצומה הוא ייחס למשחק וראה בו אמצעי לפיתוח ולטיפול מיומנותיו של הילד (לם, תשכ"ד; פאיאנס-גליק, תשי"ט), וכן לזמרה ככלי ביטוי שליווה את משחקיו. בהסתמך על ניסיונו של מורו ורבו פסטלוצי (סימון, תשכ"ב, תשכ"ד), עשה פרבל את המוזיקה ואת קבוצות השירה למרכיבים משמעותיים בגן.²³ בשנת 1844 ראה אור ספרו *Mutter- und Kose-Lieder* ("שירי אם וחיבה"), שכלל שירים פשוטים ומשחקים לשימושן של אימהות עוד בטרם החלו ללכת לגן. כל אחד מהשירים בספר מלווה בתווים, באיור, בדברי הסבר קצרים ובדרכי משחק (Brosterman, 2002). בתבנית זו עוצב ברבות השנים גם הספר גן-ילדים (קצנלסון י', תרע"ח), שהיה למעשה מפעל משותף לו ולשיינדל אחותו.

פרבל היווה מקור השראה לאחים לבית קצנלסון גם בעיצוב הפעילות בגן, ובכלל זה בשימוש הרווח במוזיקה וביצירת החומרים הספרותיים והפדגוגיים. ואולם, כדי להבין את נסיבות צמיחתו של גן הילדים של שיינדל בראשית המאה ה-20 ושל הגן העברי בכלל, כלומר כיצד ומדוע צמחה הגרסה העברית למפעלו של פרבל, יש לחזור אל התמורות שחלו באותה העת בעולם היהודי.

ב-1881 פרצו פרעות ביהודי אוקראינה שנודעו בכינוי "הסופות בנגב". פרעות אלו זעזעו את יהודי רוסיה ופולין, ערערו את אמונתם באפשרות להשתלב בחיי העמים שבקרבתם הם ישבו, "והיוו בעקיפין", לדברי אוריאל אופק, "גם תמרור לראשיתו של מפנה בחינוך העברי". הגבלת כניסתם של ילדים יהודים לבתי הספר הכלליים הביאה להתפכחות מאשליית שוויון הזכויות ולהכרה בצורך לבצע תמורה מהירה. בה בשעה הטביעה, לדבריו, התחדשות התודעה הלאומית "את רישומה העמוק בחינוך היהודי ותכניו", ובכלל זה הטמיעה ביהודי מזרח אירופה את ההכרה שהעברית היא שפתו של עם ישראל. השאיפה לתחיית העברית, כך שתהיה שפת הביטוי של העם, הייתה,

22 את המאמר המוקדם ביותר בעברית על אודות פרבל, אות לראשית השפעת תורתו של פרבל על החינוך העברי, כתב ופרסם ב-1903 המחנך, המשורר וההוגה נח פינס (תרס"ג). עוד על השפעת תורתו של פרבל על צמיחתו של גן הילדים העברי, ראו דייך, 2016; ולדן ושחורי-רובין, תשע"ח.

23 על חשיבות המוזיקה במעשה החינוכי, ראו מכתבו של פסטלוצי לגריבז (בתוך סימון, תשכ"ו, עמ' 379-380).

לדבריו, גם המשך טבעי לתנועת ההשכלה,²⁴ ובאורן של שתיים אלה הלכה העברית והשתחררה בהדרגה מכבלי המליציות - "עד שניתן היה להביע בה רעיונות ומחשבות בבהירות יחסית". יחד איתה הלכה והתפתחה גם הספרות העברית (אופק, תשל"ט, עמ' 191-192).

אלפי מורים ומלמדים תרמו את חלקם למאמץ הלאומי לשנות את פני החינוך העברי, ובהם בני משפחת קצנלסון, אשר שמו להם למטרה להעמיד דור של ילדים יהודים דוברי עברית ובעלי זהות יהודית-ציונית. כבר בשנות השבעים של המאה ה-19 החלו מלמדים ב"תחום המושב"²⁵ להנהיג ב"חדרים" שיטות לימוד מתקדמות, ובכללן לימוד החומש כסדרו, לימוד מתוך מקראות וקריאת ספרים, אולם פעילות מאורגנת להרחבת החינוך הלאומי ולהעמקתו החלה עם ייסודה ב-1889 של אגודת "בני משה".²⁶ אגודה זו, אשר שמה לה למטרה ללמד את ילדי ישראל עברית ותולדות עם ישראל וארצו, פעלה להטבת החינוך באמצעות גיוס מורים בעלי השקפה לאומית והוצאת

24 "תנועת ההשכלה", כותב עוזי שביט, היא "השם המקובל לתנועה החברתית הרוחנית והספרותית העברית" שפרחה למן הרבע האחרון של המאה ה-18 ועד שנות השמונים של המאה ה-19 ואשר "הטיפה ליציאה מן הגיטו, ללימוד לשונות זרות ולשון עברית צחה, לרכישת השכלה כללית, לפיתוח שירה וספרות עברית חדשה ולהשתלבות בתרבות האירופית" (שביט, 1996, עמ' 12). תנועה זו, מסבירים שמואל פיינר וישראל ברטל, הייתה למעשה "המקרה היהודי של הנאורות האירופית ובכך הייתה בו זמנית גם חלק מפסיפס הנאורות וגם ייחודית ומקרינה זהות יהודית מובהקת, שבאה לידי ביטוי בין היתר בלשונות ספרותה, בסדר היום שלה וביעדים שהציבה לעצמה. היא הייתה גם משולבת בעולם הערכים המודרני של אירופה בת הזמן [...] וגם צבועה בצבעי המסורת היהודית; גם מהפכנית מבחינת יומרותיה החתרניות וקריאתה לאינטגרציה וגם טוענת לשימור הזהות היהודית ודוחה על הסף את ההתבוללות" (פיינר וברטל, תשס"ה, עמ' ח). לצד העניין שהחלו מבשרי ההשכלה מגלים "בתחומי עיון ויצירה החורגים מדלת אמות של הלכה", ו"בנוסף על עיסוקם במה שהיה קרוי בלשון התקופה 'חכמות ומדעים'", חתרו הללו, לדברי אטקס, "להכנסת שינויים דידיאקטיים ומתודולוגיים בהוראה ובלמוד של מקצועות היהדות", ובכלל זה הפקעת הלשון העברית "מן התחום של לימוד התורה ועבודת ה'" והפיכתה למושא למחקר, עיון ויצירה (אטקס, תשנ"ג, עמ' 25, 28).

25 "תחום המושב" הוא כינויו של מרחב גאוגרפי באימפריה הרוסית (נמצא בתחומי רוסיה, בלארוס, ליטא ופולין דהיום) שלתוכו הוגבלה תנועתם של יהודים, כחלק ממדיניות הצרת צעדיהם, ובו הורשתה ישיבתם למן שלהי המאה ה-18 ועד לקריסת המשטר הצארי ב-1917 (אטינגר, תשנ"ה; אלרואי, תשפ"א).

26 על אגודת "בני משה" ראו: שלמון, תשס"ד.

ספרים לבני הנעורים, ובהשפעתה החל ה"חדר" הישן לפנות בהדרגה את מקומו ל"חדר המתוקן".²⁷ מורים אלה ביקשו להם שיטה חדשה להוראת העברית כשפה חיה. שיטת ה"עברית בעברית" שדגלה בלימוד השפה באמצעות דיבורה ולא באמצעות קריאת טקסטים ותרגומם, נוצרה על בסיס "השיטה הטבעית" להוראת שפות שנפוצה בעולם למן המאה ה-19 והגיעה ליהודי הגולה מבתי הספר החדשים בארץ ישראל.²⁸ נמצאו לה תומכים רבים מקרב מורי ה"חדר המתוקן", אך היא גם עוררה התנגדות - הן מצד גורמים רבניים שראו בה חילול הקודש, והן מצד ספקנים שסברו כי מכיוון שהעברית אינה שפת אימם של המורים והתלמידים, יש להמשיך לחנך בידיש (אופק, תשל"ט; שרפשטיין, תש"ה).

כך או כך, ככל ששיטת ההוראה "עברית בעברית" התפשטה בקהילות ישראל במזרח אירופה, וככל שהלך הלימוד העברי המודרני וכבש את מקומו ב"חדרים המתוקנים" ובבתי הספר היהודיים בשלהי המאה ה-19, נוכחו המורים, לדברי עזריאל שוחט, "שבשנת הלימודים הראשונה בחדר המתוקן נחוצות שיחות לשם הקנאת מלים עבריות", כלומר טרם למידת קרוא וכתוב בעברית נחוצה היכולת לשוחח בה, ולשם כך יש להקדים וללמדה כשפת דיבור כבר בגיל הרך, לפני הכניסה לבית הספר (שוחט, תשכ"ד, טור 686). מתוך כך ומתוך הכרתם של מחנכים גדולים באותה התקופה בגן הילדים כ"אמצעי מתוחכם של הקניית לשון וחינוך גם יחד" וביתרונו של הגיל הצעיר בהפנמת התכנים הנלמדים (רביד, תשמ"ח, עמ' 55), נולד זמן לא רב אחר כך חזון גן הילדים העברי. זכויות רבות בכינונו ובטיפוחו של גן הילדים העברי בגולה ובהנחת המסד להכשרת גננות עבריות שמורות למחנכים העבריים יחיאל היילפרין ויצחק אלטרמן, שהיו שניהם, בדומה ליצחק

27 תהליך זה היה בבחינת מהפכה, כיוון שעד אז, כפי שמלמדים דבריהם של עמנואל אטקס ודוד אסף, במשך מאות שנים ה"חדר" היה "מקום חינוכם של רוב רובם של ילדי ישראל במרחב התרבותי האשכנזי". הוא אומנם "פשט צורה ולבש צורה", אך ככלל "היו יסודותיו יציבים, והביקורת, ככל שנמתחה עליו, התמקדה בהיבטים פדגוגיים או דידקטיים אך לא ערערה על הערכים שעמדו ביסודו". ככל שהתעצמו למן שלהי המאה ה-18 "תהליכי המודרניזציה והחילון שפיצלו את החברה המסורתית לקבוצות משנה שנאבקו זו בזו על דמותו ועתידו של העם היהודי", הפך ה"חדר" לאחד מנושאי העימות שבין משמרים למחדשים, זאת מכיוון ש"אלה וגם אלה ידעו היטב כי החדר, שבו מקבל הילד את ראשית חינוכו, איננו רק מוסד להנחלת ידע אלא גורם ראשון במעלה בעיצוב עולם הערכים של בוגריו" (אטקס ואסף, תש"ע, עמ' י). למן שלהי המאה ה-19 החלה, לדברי רחל אלבוים-דרור, התנועה הלאומית היהודית, על המהפכות שבה, להשפיע על החינוך היהודי בתפוצות. במזרח אירופה קיבל "החינוך הלאומי ביטוי מוסדי בחדר המתוקן, ולאחר מכן בבתי הספר העבריים של רשת 'תרבות'" (ולא רק בהם, נ"פ). "החדר המתוקן" היה, כאמור, "בית ספר עברי לאומי" משותף לבנים ולבנות. "לימדו בו את תולדות ישראל, ספרות עברית חדשה ודקדוק עברי, גיאוגרפיה של ארץ ישראל, מקרא, והיו גם מוסדות שלימדו עברית בעברית, זאת בנוסף למקצועות כלליים, כולל זמרה והתעמלות" (אלבוים-דרור, תש"ע, עמ' 71-72), ממש כפי שראינו לעיל בתיאור ה"חדר המתוקן" של יעקב בנימין קצנלסון. על התפתחות ה"חדר המתוקן" והתפשטותו במזרח אירופה לנוכח תמורות בתנועה הציונית, ראו גם אצל גולדשטיין, תשמ"ו.

28 על הולדת "השיטה הטבעית" ללימוד שפות כתחליף לשיטת התרגום שהייתה נפוצה בעולם עד למאה ה-19, על הבאתה לארץ ישראל על ידי נסים בכר ועל יישומה ופיתוחה בחינוך העברי על ידי ראשוני המורים לעברית בארץ - יהודה גרזובסקי-גור, דוד ילין ויצחק אפשטיין, ראו: הרמתי, תשל"ח, תשמ"ה, תש"ס.

קצנלסון, גם מראשוני המשוררים והסופרים שכתבו בעברית לילדי ישראל. היילפרין ייסד בוורשה ב-1909 את גן הילדים העברי הראשון בגולה,²⁹ וכעבור שנה פתח לידו סמינר לגנות ובו פתח קורסים ראשונים לגנות עבריות ברוח שיטתו של פרבל. אלטרמן ייסד ב-1910 את הגן העברי השני בגולה - אף הוא בוורשה, אף הוא ברוח שיטת פרבל - וכעבור זמן קצר פתח גם הוא קורסים פרבליים לגנות עבריות (דורמן, 1991; הרמתי, תשס"ג; ולדן ושחורי-רובין, תשע"ח; לאור, תשע"ד; רביד, תשל"ח; שוחט, תשכ"ד; שחורי-רובין, תשע"ט). במחזור הראשון בסמינר של אלטרמן למדה ב-1911 שיינדל קצנלסון-פיינשטיין. היא הייתה מבוגרת יותר משאר התלמידות (רובן היו בנות 16-18, ואילו היא הייתה כבת 30) והיחידה מהן אשר בסיום לימודיה כבר הייתה אֵם.³⁰ יתרה מזאת, שיינדל הגיעה לסמינר כשבאמתחתה ניסיון בחינוך ילדים ובתורת פרבל. עוד בהיותה נערה צעירה, סיפרה אחותה, החלה שיינדל בהגשמת שליחות חייה והתנסתה בחינוך ילדי עניים שנהגה לקחת מאימותיהם העובדות, כשהיא משלבת בין שיטת פרבל לבין שיטותיה שלה. אחר כך נעשתה מורה פרטית לילדים קטנים, המומחית בשיטת פרבל, וזאת עוד בטרם רכשה את המקצוע באופן רשמי. את הלימודים בסמינר של אלטרמן, אשר כללו העמקה בלימודי עברית, פדגוגיה תאורטית והכנה מעשית, היא השלימה בהצטיינות בתוך שנה אחת הודות לכישרונה המולד לטיפול בילדים ואהבתה לו (דורמן, 1991; פיינשטיין ב', ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974; פיינשטיין-יהודאי, תשנ"ה; קצנלסון-נחומוב, 1948; שחורי-רובין, תשע"ט). זמן קצר אחר כך הייתה שיינדל, לדברי שחורי-רובין, הבוגרת הראשונה של הסמינר שפתחה גן-ילדים משל עצמה. לימים, כשפגשה בתה בדנה את אלטרמן בתל-אביב בחפשה אחר עבודה כעוזרת גנות, שאל אותה הלה אם ידיעותיה בתנ"ך הן כשל אימה ואמר שתלמידה כשיינדל לא פגש מימיו. אבל, הוא הוסיף, "את זה היא למדה לא בזכותי, רק בזכות אביה" (פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003).

בחירתם של היילפרין ואלטרמן ובעקבותיהם של חניכותיהם לנהל את גני הילדים שלהם ברוח תורתו של פרבל תאמה אומנם את רוח הזמן, אך לצד זאת, טוענות ולדן ושחורי-רובין (תשע"ח), הייתה זו משימה לא פשוטה שמשמעותה הייתה שינוי מהיסוד של דרכי החינוך שהיו נהוגות ב"חדר" ומעבר לחינוך חופשי-מודרני.

גם גן הילדים שבו עסקינן הוקם לא במעט לאור תורתו של פרבל שאותה למדה שיינדל בסמינר של אלטרמן, אך השפיעו על עיצובו מגמות חינוכיות נוספות בנות הזמן, דוגמת

29 הרמתי (תשס"ג) מביא שתי עדויות לקיומם לכאורה של גני ילדים עבריים בגולה אשר קדמו לגנו של היילפרין, אך מוכיח שאין מדובר בגנים במובן הפרבלי של המושג, אלא במעין מכינות טרום-בית-ספריות שהקנו ללומדים בהן את הדיבור העברי.

30 אומנם שיינדל ילדה את בן-ציון מעט לפני סיום לימודיה, אך קדמו לכך לידותיהם של שני בנים שמתו בינקותם.

שיטותיהם של מונטסורִי³¹ ודקרולי, וכן אישיותה של הגננת: "היא הפנימה את כל אשר למדה", סיפרה בדנה, "אבל על זה היא בנתה קודם כול את עצמה. היא לא הפכה להיות פרבל, היא נשארה שיינדל פיינשטיין [...] היא נשארה היא עצמה, עם כל התורה שהיא למדה. היא למדה מונטסורִי ודקרולי [...] אבל היא הייתה קודם כול היא". הלמידה מתקיימת, הוסיפה בדנה, כשאנחנו מפנימים רעיון ובונים נדבך משלנו על שרכשנו, "אבל אם נשאר רק מה שלמדנו מהספר, זה לא שווה הרבה" (פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003; קצנלסון-נחומוב, 1948).

הקמת גן הילדים של שיינדל קצנלסון-פיינשטיין

בערב פורים, י"ד באדר תרע"ב, דווח בעיתון הצפירה ("וורשה", עמ' 7) על נשף פורים שנערך בגן הילדים של אלטרמן בוורשה:

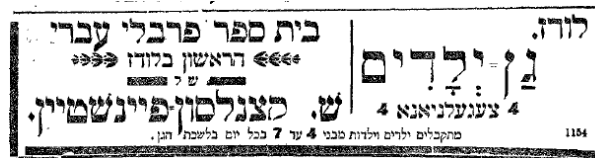
— בִּגְן הַיְלָדִים הַעֲבְרִי שֶׁל ה' אֲלֵרְמָן גַּעֲיָן בֵּימֵי ה' שְׁעָרַי, נִסְּף פִּירִים לַיְלָדִים, אֲשֶׁר הֵעִיזוּ אֶת הַמִּדּוּחַ, אֲחֻשׁוּרִים, קָרְאוּ אֶת הַשִּׁיר, בְּלֵלָה הַזְּמַן, עֲחָקוּ בַמִּשְׁחָק, הַשִּׁיעַל וְהַתְּרַנְנָלִים וְעוֹד כִּיזָא בְּאֵלֶּה, הַרְדִּים וְהַקְרִיִּים, אֲשֶׁר בָּאוּ אֶל הַנֶּשֶׁף הַזֶּה, הַתְּעַנְנוּ צָאד וְהוֹדוּ לַה' אֲלֵרְמָן עַל הַעֲנָנִי, אֲשֶׁר כִּנָּה לָהֶם. בַּעֲרִיכֵת הַנֶּשֶׁף עֲכָקוּ הַתְּלַמִּידוֹת הַמְתַּהַנְּבוֹת לַגְּנוּת, בִּגְן יַלְדֵיבֵּי זֶה זִנְיָר הַזֶּה, בִּי אֲלֵן יִרְעֵת כִּכְרֵ אֶת אֲוִכְנֵהן ד' וְחִנְכֵיכֵת אִתָּהּ. בֵּין הַתְּלַמִּידוֹת הָאֵלֶּה, אֲשֶׁר הַנְּמַרְנָה בְּקִרְוֹב אֶת לַטּוֹדֵן, נִמְצְאוּ בֵּת הַסִּפֵּר הַיְהוּדֵי יְהוּדָה שְׁמִינְבֵרְג, הַעֲנִידֵת לַדְּהַנְּיָת לַגְּנָת כְּאֵרֶן יִשְׂרָאֵל, וְבֵת הַסִּפֵּר, בֵּן יִמִּינֵי מְלוֹדוֹ, הָאִימֵרֵת לַפְתּוֹחַ כְּלוֹדוֹ, בִּגְן יַלְדֵיבֵּי עֲבָרֵי בְּהַשְׁתַּחֲפֹת אֲחִיהַ הַמַּשְׁחִיר הַעֲבָרֵי, יִצְחָק קֶצְנֶלְסֵן.

מידיעה זו עולות שתי עובדות החשובות לענייננו: האחת - שמתוקף ייחוסה המשפחתי הייתה שיינדל, וכמוה בתו של הסופר יהודה שטיינברג,³² תלמידה שהסמינר התנאה בה; ואילו האחרת - שבראשית מרץ 1912, עוד בטרם השלימה את לימודיה בסמינר, כבר הייתה ידועה תוכניתה

31 מריה מונטסורִי (1870-1952) הייתה רופאה פסיכיאטרית ומחנכת איטלקייה רבת השפעה בעולם כולו בשדה חינוכו של הילד בגיל הרך. לדברי ולדן ושחורי-רובין, "גישתה הגורסת מתן חופש לתלמיד כך שיאפשר לו הבעה חופשית וספונטנית" הייתה בשעתה בבחינת מהפכה בחינוך. לשם הגשתה של גישה זו דגלה מונטסורִי ביצירת "סביבה חינוכית, שתהא מותאמת לנוחותו הפיסית והרוחנית של הילד ותאפשר לו התפתחות מלאה על ידי פעילות חופשית ועצמאית". מונטסורִי תפסה מקום של כבוד בפנתאון "מניחי היסודות לגני הילדים בעולם המערבי", לצד פסטלוצי ופרבל שקדמו לה (ולדן ושחורי-רובין, תשע"ח, עמ' 152 [ובעוד מקומות בספר]; פאיאנס-גליק, תשי"ט).

32 יהודה שטיינברג (1863-1908) היה מחנך וסופר עברי וידי פורה בדור התחייה. הוא גדל בבית חסידי, אך בנעוריו נפתחו לו שערי ההשכלה. הוא כונה "מלך המספרים" ו"אנדרסן העברי" הודות לסגולותיו המיוחדות בכתבת סיפורים ומעשיות, והיה מקובל בכל האכסניות הספרותיות בעברית וביידיש. לצד כתיבתו למבוגרים היה מן הסופרים העברים הראשונים שכיוונו את עיקר יצירתם לקורא העברי הצעיר, וכתב עבורו קובצי סיפורים, ספרי לימוד ומקראות (אופק, תשמ"ח; קרסל, 1967, כרך ב').

של שיינדל לפתוח עם אחיה גן-ילדים עברי בלודז'. עובדה נוספת, שאינה מוזכרת בידיעה, היא שבאותה העת נשאה שיינדל ברחמה את בנה בן-ציון (הלה נולד חודש ומחצה אחר כך, ב-17 באפריל), כך שלא תהא זו אפוא הפרזה לקבוע ששתי ישויות התהוו בה באחת. אדרבה, מועד פתיחתו של הגן נקבע בהתאם לזמן שבו יכולה הייתה שיינדל להפקיד את תינוקה בידי מטפלת. ואומנם, בספטמבר 1912, כשמלאו לבן-ציון חמישה חודשים, התפרסמה בשער הציפירה (ט' בתשרי תרע"ג, עמ' 1) המודעה הזו:

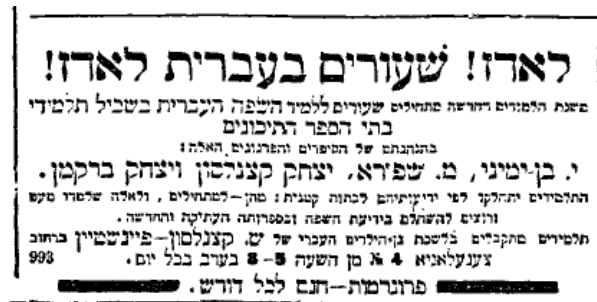
לפתיחה החגיגית של הגן שנערכה, לדברי פייגל, ביום שלישי הראשון שלאחר סוכות, קדמו הכנות רבות ומדוקדקות. כל הציוד הדרוש הוזמן בוורשה: הריטים זעירים המותאמים לילדים, כלי כתיבה, צעצועים, בובות ממולאות של חיות ועופות ותמונות. בחירת המקום המתאים לגן, סיפרה, העסיקה את יצחק במשך זמן רב. מתווכים עמלו על חיפוש דירה מתאימה עם גינה. במרכז לודז' לא היו דירות כאלו בנמצא, ואילו בדירות בעיר יצחק לא היה מעוניין בשל קשיי התחבורה לשם. הוא חיפש מקום "בתוך עמך", ברחובות המאוכלסים בצפיפות ביהודים וממוקמים בעיר החדשה. כזו הייתה הדירה ברחוב צגלניאנה מספר 4, דירה שהתאימה להתפתחות הגן בשנותיו הראשונות. היו בה אולם עם חמישה חלונות הפונים לרחוב, חדר אוכל מרווח עם שני חלונות, חדר עבודה, חדר משחקים, מסדרונות רחבים ומשרד. "הכול הסתדר בטעם ובאופן פרקטי", נזכרת פייגל, "יצחק ושיינדל עמדו על הפרטים הקטנים ביותר, אפילו שאלת המדים [התלבושת האחידה, נ"פ], הגיעה ליישוב הדעת [...] כחול כהה מקושט בלבן. כמה יפה הם נראו, התלמידים שלנו, צועדים בתלבושות האלה" (קצנלסון-נחומוב, 1948, עמ' 208-209). דירה זו, אגב, הייתה חלק ממבנה שבו גרה המשפחה כולה בצוותא, גם אחרי שבניהם ובנותיהם של הנדה ויעקב-בנימין נישאו והולידו ילדים. "כולם", סיפרה שושנה, "חיו תחת קורת גג אחד והתפרנסו מבית-הספר וגן-הילדים שנמצאו באותו בית בעל שלוש הקומות" (שושנה, תש"ו, עמ' 629).³³

התעמולה שהתנהלה בעיתונות היהודית לקראת הפתיחה, המאמרים, מודעות הפרסום והמסות המיוחדות שהקדישו עורכים וסופרים נודעים לראשית דרכו של יצחק אל בתי הספר העבריים המודרניים - כל אלה עשו את שלהם, עד כי "במשך כמה שבועות ברציפות צרו", לדברי פייגל, "אבות ואימהות על משרד בית הספר. הם באו עם ילדיהם בני הארבע ומעלה

33 דברי שושנה נכונים רק עד שלב מסוים, כי בהמשך נתפרדה ה"קומונה" (פרט ליצחק, אשתו ובניו, שהמשיכו להתגורר עם הוריו), וגם מוסדות החינוך המשפחתיים זכו לאכסניות נפרדות ומרווחות יותר ככל שהתרחבו (פיינשטיין ב', ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974; תשנ"ה). עם זאת, יש בדבריה כדי להמחיש את רוחם של בני המשפחה ואת האווירה שבה הקימו וקימו את מפעלם החינוכי.

וביקשו לברר אם באמת המשה'לה או השרה'לה שלהם ידברו עברית". ואומנם, בעת פתיחתו של הגן היו רשומים בו כבר 60 תלמידים, בנים ובנות. ומכיוון שגגנת אחת לא יכולה ללמד תלמידים רבים כל כך, קראו בטלגרף לצינה שטיינברג מאודסה (קצנלסון-נחומוב, 1948). לפתיחה החגיגית של הגן העברי הראשון בלודז' הגיע אלטרמן במיוחד מוורשה, כדי להדריך את שתי תלמידותיו, שיינדל וצינה. "אימנו ובעיקר אבינו, שראה את נס מורי הדרך מונף על-ידי ילדיו שלו", כותבת פייגל, "זרחו מנחת רוח גדולה". יצחק החל לעורר עניין בקרב הילדים ו"למשוך" את תשומת ליבם. הוא עשה זאת מיד בעברית: באמצעות אוצר מילים המותאם להבנתם של הילדים החל להראות להם משחקים והביא אותם לידי שמחה וחיוך. נערכה תהלוכה ובראשה צעד אלטרמן עם רעמת שיערו השחורה כזפת ועיניו הגדולות והשחורות, חפץ למשוך בתנועותיו את תשומת ליבם של הילדים. שיינדל וצינה, תלמידותיו, הבינו את רמזיו וידעו לפיהם איך ומה לעשות עם הילדים. "כעבור ימים מספר", סיפרה פייגל, "נסע אלטרמן לוורשה, לממלכת הילדים שלו. לפני נסיעתו אמר שיש כאן על מי לסמוך: 'קצנלסון כבר יכול להחביא אותי!..'", רוצה לומר - הוא כבר גדול ממני (שם, עמ' 209-210).

מן המסד הזה צמח עם השנים בלודז' המפעל החינוכי העברי רחב ההיקף של משפחת קצנלסון. כבר במקביל לפתיחת הגן החלו להינתן שיעורי עברית לתלמידי בתי הספר התיכוניים, כפי שמלמדת המודעה שלהלן אשר התפרסמה בעיתון הצפירה (כ"ט באלול תרע"ב, עמ' 8), אך למעשה, הסביר בן-ציון, "בית הספר התפתח מן הגן, כי ילדי הגן המשיכו בבית הספר" (פיינשטיין ב', ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974).

בסופו של דבר מנה המפעל החינוכי הזה שישה מוסדות: שלושה גני ילדים - הגן של שיינדל; הגן של בת דודתה, נטליקה טבנקין (שלמדה עם שיינדל אצל אלטרמן) שנפתח זמן קצר אחר כך;³⁴ והגן שפתחה מאוחר יותר האחיות פייגל; ושלושה בתי ספר: תחילה הוקם בית הספר של יצחק; ומאוחר יותר נפתחו בית הספר של פייגל; ובית הספר הדתי של אחיהם, משה. לימים נפתחה

34 גן הילדים שפתחה בלודז' נטליקה טבנקין (בת אחותו של יעקב-בנימין קצנלסון, חיענע קצנלסון-טבנקין), בסמיכות זמנים לפתיחת הגן של שיינדל, פעל שנים ספורות בלבד, שכן טבנקין עלתה ארצה ב-1921. בארץ היא הצטרפה לקיבוץ עין-חרוד שאך נוסד, והייתה בו גגנת במשך שנים רבות וכן דמות מרכזית בהקמתה, בריכוזה ובעיצובה של מערכת החינוך בקיבוץ (קמינסקי, תשע"ט).

גימנסיה (לבנים בלבד) בבית הספר של יצחק, ובוגרי שלושת בתי הספר העממיים של המשפחה באו ללמוד בה. כל בני המשפחה השתלבו בעבודה במוסדות החינוך הללו, מי כמחנך ומי בתפקידי מנהלה, והם היו מקור פרנסתם (פיינשטיין ב', תשנ"ה; ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974; 12 בנובמבר 1974; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003). על מרכזיותו של המפעל החינוכי המשפחתי הזה ועל מעמדו בחוגים הציוניים בעיר מעידים המספרים: בגן הילדים של שיינדל לבדו, שכבר בפתיחתו, כאמור, היו רשומים בו 60 תלמידים, למדו בשנות השיא שלו בעת ובעונה אחת 120 ילדים. הם נחלקו לשלוש-ארבע כיתות, כשעל כל כיתה הופקדה גננת, "ואימי", סיפר בן-ציון, "הייתה צופה את הליכותיו". גם בגן של נטלקה, לדבריו, לא היה המצב שונה בהרבה (פיינשטיין ב', ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003, קצנלסון-נחומוב, 1948). בגימנסיה של יצחק לבדה למדו כ-600 תלמידים (בנים בלבד) (אונגר, תשס"ה; אשכלי, תש"ח; דומברובסקה וויין, תשל"ו). "הורים היו עומדים בתור לזכות במקום עבור בניהם בבית הספר הנפלא הזה", כתבה שושנה, ו"כל הכיתות היו מאוכלסות עד אפס מקום" (שושנה, תש"ו, עמ' 629).

"בכל לבבם ובכל מאודם": גן הילדים - צעדים ראשונים והמשכם

"גן-הילדים של ש. קצנלסון-פיינשטיין. לודז', שנת הלימודים 1918/19" (בצד ימין בשורה השלישית מלמעלה - יצחק קצנלסון, בשורה הרביעית מלמעלה יושבת בין הילדים [השמאלית מהשתיים] - שיינדל קצנלסון-פיינשטיין)

גן הילדים העברי הראשון בלודז' החל לפעול בהובלתם של שיינדל, צינה ויצחק, שמילא גם הוא חלק מרכזי בעיצוב דרכו של הגן. "ואני העמדתי פני חולה", סיפרה פייגל, שהייתה אז כבת 17, "חיפשתי תירוצים לא ללכת לגימנסיה, ולעיתים קרובות חמקתי לשם". מקריאת תיאוריה של פייגל את תקופת פעילותו הראשונה של הגן קשה שלא לחוש בהתרגשות ובחדוות היצירה שאחזו לא רק בבני המשפחה, אלא גם בחבריהם ומכריהם אנשי הרוח. יצחק נהג לצפות בילדים, וכך גם הגננות; כל מילה מקורית, כל פעילות מיוחדת של הילדים, היא מספרת, הייתה נרשמת בספר מיוחד שהיה תלוי על הקיר, וכך גם "חוכמות" הילדים. זה הגיע לידי כך שהילדים ערכו בעצמם "דין וחשבון" של מעשיהם והיו מבקשים לרשום בספר את מה שעלה בהם מתוך התבוננות על עצמם. "הם היו כל כך מלבבים, המשה'לך והשרה'לך המתוקים שלנו! יצחק אמר לעוזריו: אם תביטו בהם בעיניים טובות, תראו אילו ילדים טובים יש לנו..."

"העבודה שלנו התגלתה לנו כתענוג", סיפרה פייגל שנעשתה, לדבריה, המתמחה הראשונה, העוזרת הראשונה בגן: "לפנות ערב היינו מכינים יצירות ליום הבא: גזרנו, סימנו, הכנו דגמים וכולי. בני ביתנו ומכרינו היו מתגנבים לגן, והיינו מבליים ביחד. [...] בשעות בין השמשות היפות האלה היה לעיתים קרובות נכנס גם יצחק כדי 'לתפוס' איזו שיחה על 'הנביאים הקטנים', כך נהג תמיד לקרוא לילדים" (קצנלסון-נחומוב, 1948, עמ' 211-212).

27 שנים פעל הגן של שיינדל ברציפות - למן היווסדו טרם מלחמת העולם הראשונה ועד לפרוץ מלחמת העולם השנייה. "מעל חצי יובל", כתבה אחותה, "היא הדריכה את הצעדים הראשונים, את הדיבור הראשון, את החוויות הראשונות של מאות ומאות מלאכים קטנים... היא נכנסה לגן הילדים בלב ונפש, בהתלהבות פיוטית ובאהבת-אם ללא מצרים. גם את חייה הפרטיים חייתה כשגן הילדים במחשבותיה". שמה של שיינדל כמומחית בחינוך הטרום בית-ספרי הלך לפני בעיר כולה ואף מחוצה לה, ו"מסתכלות" (מתלמודות) וגננות רבות היו באות לראות את הגן וללמוד ממנה (שם, עמ' 28; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת] 23 בינואר 2003). את אהבתה למקצוע שלה ואת הדחף המניע אותה להתמיד ולפעול בו, ביטאה שיינדל באחד ממכתביה לבדנה (שהיתה אז בעצמה סטודנטית ללימודי גננות):

המקצוע הזה באמת ממתיק את חיי הגננות. ההתפתחות בעבודה הזאת עד אין סוף. זה עשרים וארבע שנים שהנני עובדת בגננו ותמיד תמיד הנני נפגשת עם חדשות. אם רק בחרת במקצוע זה מתוך אהבה ומהכרה פנימית זה כבר טוב. אף שהעבודה הזאת עבודה פרך היא אבל מלבבת ומושכת את הגננת אחריה. כל ילד וילד הוא עולם בפני עצמו. (שיינדל לבדנה, ח"ת [1935]?)

גן הילדים של שיינדל היה רב-גילי, הילדים שהו בו שלוש שנים, עד שעלו לכיתה א'. הפעילות בגן החלה בבוקר ונמשכה עד 14:00 בצוהריים. לא היה זה גן דתי, אך גם לא בהכרח חילוני. יכול היה ללמוד בו ללא קושי, לדברי בדנה, גם ילד דתי; אומנם לא התפללו בגן הזה, אך הווייתו הייתה יהודית והיה בו מקום לאלוהים, לסיפורי התנ"ך ולחגים. ילדי הגן היו בנים ובנות למשפחות ציוניות, שהוריהם חפצו כי יינתן להם חינוך ציוני וכי ילמדו את השפה העברית. ואומנם, ילדים אלו, שהגיעו לגן מבלי לדעת עברית, סיימו אותו כשהעברית בפיהם, ושירים וסיפורים רבים

שגורים על לשונם (פיינשטיין ב', ריאיון [טבנקין], 12 בספטמבר 1974; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003; קצנלסון-נחומוב, 1948).
כשבוע לפני פורים תרע"ג (1913) התפרסמה בעיתון הצפירה (ח' באדר ב' תרע"ג, עמ' 3) ידיעה בדבר "חגיגה עברית לפורים" שעורכת "הבמה העברית" בלודז':³⁵

* * חגיגה עברית לפורים. הבמה העברית
בלודז' ממשיכה את עבודתה באנדרנה רבה. אחרי החזון
הנימוח החדש להרצל, שעלה יפה, מסודרים עכשו חברי
הבמה חגיגה עברית אודיניאלית לפורים לילדים ולגוזלים.
הזמן החגיגי הוא עשיר מאד: התלמידים הקטנים של בן-
הילדים העברי של ש. ק. פיינשטיין יציגו תמונות ומשחקים
שונים ומשונים; מקהלה של נערים, בהנהגתו של רייזנגט
יוזע, תשיר שירים שונים; דקלמציות נבחרות על ידי
תלמידים בעלי כשרון של כתיספר שונים; חמונות-קסם
טחוי יהודים ומנדוליהם, ועוד. מלבד זאת יוצג החזון
מכירת יוסף, דרמה בשלוש מערכות, מאת י. קצנלסון,
לבסוף יקרא עתון תדומי לילדים.
הקהל מתיחם אל החגיגה כהתענינות מרובה ומקום
כי הכנסת הנספח תחיה חגיגה, ההכנסה מוקדשת לקבלת
ילדים אחרים ללגיהילדים העברי של מרה פיינשטיין,
שאין יד הוריהם משנת לשלם בעדם.

שלושה עניינים חשובים להבנת רוחו של הגן וטיבו עולים מהידיעה הזו:
א. אף על פי שהיה זה גן פרטי והביקוש אליו היה רב, חשו עצמם בעליו מחויבים גם לילדים
"שאין יד הוריהם משגה לשלם בעדם". לפיכך, באמצעות קשריהם הרבים וגופי החינוך
והתרבות שבהם פעלו, הם דאגו לגייס את הכסף שאפשר את קבלת הילדים הללו לגן.
ב. השיר, המשחק וההמחזה היו כלים חינוכיים דומיננטיים בעבודה בגן, ובפרט לשם הקניית
העברית לילדים.
ג. כבר אז, פחות מחצי שנה אחרי שנפתח הגן, היה בכוחם של הילדים לשיר ולהציג בשפה העברית
אשר זה מקרוב החלו לרכוש.
ואומנם, כותבת שושנה על המכלול של בית הספר וגן הילדים:
הרוח אשר שררה במוסד הזה ודרך הלימוד בו לא היו בימים ההם מקובלים וידועים
לרבים. זו היתה שיטה פדגוגית המבוססת בראש וראשונה על יחסים נפשיים בין המורים
והמתלמידים. הבית נשם חגיגות בכל עת - שירה ונגינה והצגות כאמצעי-חינוך שכיחים,
צחוק ורענונות. כל ילד היה מסולא מפז והגישה אליו היתה גישה של כבוד ואהבה. לא
היתה קלסיפיקציה של ילדים לפי כשרונות וסגולות. כולם נישאו על כפיים, ועל כן היה
הבית מלא שיר ורננה. (שושנה, תש"ו, עמ' 629)

35 וראו גם מודעת פרסומת שנדפסה באותו העיתון יומיים קודם לחג (הצפירה, י"ב באדר ב' תרע"ג, עמ' 5) וכן מודעה דומה על חגיגה דומה שהתפרסמה בו לקראת פורים גם בשנה שלאחר מכן (שם, י"ד באדר תרע"ד, עמ' 1).

בעבודתה כגננת נהגה שיינדל, לדברי בתה, לספר לילדי הגן סיפורים, לנהל "ריכוזים"³⁶ ללמד שירים ולקראת חג - גם מנהגים. אבל, הוסיפה, "זה לא היה ככה רק בריכוז, הדברים היו נכנסים לחיים". ככל גננת התמודדה גם היא עם אתגר תיווכם של התכנים ושל יצירות הספרות לילדים בגיל הרך והתאמתם לרמה ההתפתחותית האופיינית לגיל זה, אך בגן שלה נוסף על כך אתגר השפה, העובדה שהילדים היו צריכים לרכוש שפה חדשה שאינה שפת אימם מתוך ההתנהלות בגן ומתוך היצירות שנלמדו בו, וכדי להשיג את המטרה הזו - כל האמצעים היו כשרים. כך, למשל, כשסיפרה שיינדל לילדים סיפורים מהתורה, היא הייתה מציגה אותם, משתמשת בשלל דרכי סיפור ואף מתרגמת במידת הצורך: "הכול היה קדוש בשביל שילדים יחושו ויבינו בכל דרך", אומרת בדנה. "המילה הפולנית לא היתה טריפה, גם המילה ביידיש לא הייתה טריפה" (פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003).

גן הילדים של שיינדל קצנלסון-פיינשטיין
(עומדת למעלה משמאל)

36 ה"ריכוז", אליאב דיהודית עין-דור וגדעון לוי, הוא התאספות של ילדי הגן בקבוצה לאירוע משותף, למפגש שמטרתו העיקרית הן הקניית ידע לילדים, פיתוח לשונם ודמיונם, העשרת מושגים והבהרתם וכן טיפוח של מיומנויות הקשבה, שיח והתחשבות האחד בשני. מיומנויות אלו מהוות, לדברי עין-דור, את הבסיס לפעילות וללמידה בגן. בשעה שהילדים ישובים במעגל, מלמדת אותם הגננת על אירועים ועל נושאים שונים ושואלת שאלות שעל הילדים לענות עליהן. במרוצת הזמן (שנים רבות אחרי מותה של שיינדל) הוסב שמה של התאספות הזו מ"ריכוז" ל"מפגש", זאת משני טעמים: האחד - שמרכז הכובד הוסט מהקניית הידע אל המפגש החברתי ואל יצירת דינמיקה של הדדיות ותחושת שותפות, ומן הלמידה הפרונטלית ללמידה הפעילה; והאחר - שמשך המפגש התקצר מתוך אמונה ש"ילד לומד בכל הפעילויות", ועל כן "אין לנו צורך להעביר את 'הקניית המושגים' לשעת המפגש", מה שמותיר במוקד המפגש את האינטראקציה החברתית. עם זאת, ובניגוד לטענתה של עין-דור ש"החלפת השם" מצביעה על כך ש"למפגש" "מהות ואיכות חדשה" ה"שונה בעקרון מהריכוז", טוען לוי כי ה"מפגש" לא חרג בתוכנו ובדרך ביצעו כהוא זה מה"ריכוז" שקדם לו (לוי, תשנ"ה; עין-דור, תשמ"ד, עמ' 3-1). כך או כך, כרמל מלוני רואה ב"מפגש" [או ה"ריכוז", נ"פ] טקס שהוא אומנם "מסדר נמוך", יום-יומי, אך כזה הכולל גם הוא, כמו הטקסים "מסדר גבוה" (חגים ומועדים, אירועים חברתיים ותרבותיים למיניהם), "סדרה של פעולות יציבות, חוזרות ומעוצבות, המעבירות לילדים מסרים גלויים וסמויים לגבי אופני ההתנהלות וההשתתפות הרצויים", מה שעושה אותו לכלי פדגוגי רב-משמעות (שטיינפלד, תשע"ז, עמ' 81; Maloney, 2000).

המגוון התוכני והרעיוני העולה מתיאוריה של בדנה את הפעילות בגן לקראת חגי ישראל, מלמד לא רק על הגישה הפלורליסטית של מתווי דרכו של הגן, אלא גם על שתי מגמות נוספות: האחת - על רצון לשמור על רציפות והרמוניה בין מעגלי השתייכותו השונים של הילד (המשפחה, הקהילה וגן הילדים) ולהימנע מיצירת סתירות ודיסוננסים בעולמו; ואילו האחרת - על רוח התקופה, תקופה שהתאפיינה במעבר בין עולמות, בהשתנות, בדילמות ערכיות ובעיצוב מחדש של המרחב היהודי הלא-אורתודוקסי - ובכלל זה של מסגרות החינוך ותוכני הלימוד. וכך, מחד גיסא, נעשה מאמץ להקנות לילדים את מנהגי החג המסורתיים, את הסיפור ההיסטורי ואת ערכי היסוד המקובלים בתרבות ישראל מזה דורות; ומאידך גיסא, ובד בבד - לחנכם ברוח הציונות, השפה העברית הקמה לתחייה והתרבות היהודית המתחדשת והחילונית. מגמת שימורה של המסורת ומגמת חידושה של התרבות היהודית השתלבו בגן זו בזו: מצד אחד, למשל, לקראת חג הפסח היו עורכים סדר פסח, מלמדים את ארבע הקושיות ומה עושים בבית, מכינים יין והולכים למאפייה כדי לראות אפיית מצות, ולקראת חגי תשרי היו הולכים לבית הכנסת כדי לשמוע תקיעת שופר. מצד שני, הילדים למדו שבט"ו בשבט השקד פורח ומתחיל האביב בארץ-ישראל ("חיינו את החוויה הזאת. השקד שכולו בלובן, אני זוכרת את זה", סיפרה בדנה), ואכלו מפירות ארץ-ישראל. עוד סיפרה:

ארץ-ישראל זה היה משהו נשגב. היה שיר כזה על ט"ו בשבט: "אל ארץ ישראל אחותי הנאה, / אל ארץ ישראל נסעה! / בארץ ישראל שם אור ושם החום, / האביב, האביב שם מתחיל היום" ["לחמשה-עשר בשבט", קצנלסון, תרע"ח, עמ' 174, נ"פ].³⁷ דיברו על עלייה לארץ-ישראל, ירושלים, הכותל המערבי [...] אני הייתי בטוחה כילדה קטנה שכשאני אגדל, אנחנו נעלה ויבוא המשיח. המשיח היה "חבר שלי". לא היינו דתיים [...] יבוא המשיח, וכולנו נעלה לארץ ישראל. ובארץ ישראל מה אנחנו נעשה? נחרוש ונזרע, נהיה חקלאים. (פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003)

גם האמצעים הדידקטיים, שנעשה בהם שימוש בגן לשם לימוד וחוויה לקראת החג, היו מגוונים: קישוט הגן, הדגשת סמלי החג, שיר, סיפור ומשחק, עבודה מוכתבת ביצירה, פעילות בעקבות הסיפורים שסופרו ועריכת מסיבת חג יחד עם ההורים בכל חג (שם).

37 שיר זה הוא כנראה אחד מאותם השירים "משל אחרים" אשר קצנלסון כלל בספר גן-ילדים לאחר שעיבד ותיקן אותם לפי הבנתו, וראו על כך: פיינשטיין נ', תשפ"א.

מחשבת אחים גם יחד: שיתוף הפעולה הפורה בין שיינדל ליצחק קצנלסון

שיינדל קצנלסון-פיינשטיין ואחיה יצחק קצנלסון

אחד הדברים שייחדו את הגן של שיינדל והבדילו אותו מגנים אחרים, היה שיתוף הפעולה ההדוק שנתקיים בו בין שיינדל ליצחק - אחות ואח שהיו שניהם מחנכים-יוצרים. מקורו של שיתוף הפעולה הזה היה, לדברי פייגל, בקרבת הנפש הגדולה ביניהם ובאש התמיד שבערה בשניהם ושלהבה אותם להקדיש את חייהם למען ילדי ישראל (קצנלסון-נחומוב, 1948). שיתוף הפעולה הזה נשא פירות משני צידיו.

מן הצד האחד, כיוצר היה ליצחק יתרון גדול על פני רבים מהיוצרים לילדים בתקופתו במגעו המתמיד עם קהל היעד שלו, ילדי הגן, שאפשר לו לחזות במו עיניו בתגובותיהם ליצירתו ולענות על צורך שאינו משוער בעבודת הגנת. ואמנם, חשיבות רבה מייחס גרשון ברגסון ל"המגע ההדוק של היוצר וקוראו, כדי שילמד מתגובותיו אם אכן קולע הוא למטרה בבואו להנות את קוראיו מפרי יצירתו או, שמא ההנאה חיצונית היא, רגעית, ולא משאירה רישומה על המזדקק לשיר לא מבחינת הצורה ולא מבחינת התוכן" (ברגסון, תשל"ז, עמ' 4).

מן הצד השני, לשיינדל היה שותף לתהליך החשיבה, ללבטים, לשיקולי הדעת וליצירת הכלים החינוכיים. "הם היו הרבה מאוד דנים ביניהם", סיפרה בדנה, אך הוסיפה, למען הסר ספק, כי "ידה של אימא הייתה תמיד על העליונה", כלומר בהיותה אשת מקצוע ומנהלתו של הגן הייתה זכות המילה האחרונה נתונה לה.

את העבודה בגן תכננה שיינדל עם אחיה יצחק, ומשהתעוררו צרכים חינוכיים שבאותם הימים לא ניתן להם עדיין מענה בספרות הילדים העברית, היה יצחק יוצר עבורה יצירות ספרות שהותאמו לתכנים שרצתה ללמד ולמושגים שרצתה להקנות לילדים: "אימא הייתה באה אליו ואומרת לו: 'יצחק! אני צריכה שיר על יום האם', אז ישנו השיר 'אמא, אמא, אם נעימה' [קצנלסון י, תשי"ד, עמ' 21], זה כתב יצחק. ככה היא הייתה מזמינה כל מיני" (פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003). שירים כאלה עבור ילדים שרק מתחילים ללמוד את השפה העברית, סיפר בן-ציון, "שרו ילדי הגן לעשרות". אחרי שהושלמה כתיבתו של שיר, הוסיף,

"אימא הייתה מארגנת משחקים והייתה מתכוננת לזה כמו מפקד טוב, בבית. היא הייתה עורכת מערך שיעור עם תוכנית מצוירת, הייתה חוזרת על זה בבית והייתה באה לגן מוכנה. המשחק היה מבוסס על המילים האלה שלמדו הילדים. ברור שכאשר ילד בילה שנתיים-שלוש בגן כזה, הוא יצא ברכוש גדול" (פיינשטיין ב', הרצאה).

יצחק היה דמות דומיננטית בגן לא רק מאחורי הקלעים, בכתיבת יצירות הספרות ששימשו את הגנת, אלא גם לפנייהם. הוא נהג להיכנס לגן לשעת פעילות, "שעת יצחק", ולרתק את הילדים במשחק, בשיר, בסיפור, בפרקי מקרא או בהמחזה. היה לו, לדברי פייגל, "מעייני אינסופי עבורם, חומר בלתי נדלה של תכנים כלל-עולמיים, מההיסטוריה היהודית ומארץ-ישראל, שאותו הוא ידע להתאים לרמה השכלית של אפרוחים כאלה" בכישרון המשחק שלו ובחושיו הפדגוגיים הבריאים, ו"הילדים", נזכר בן-ציון, "אהבוהו אהבת נפש" (פיינשטיין ב', תשנ"ה, עמ' 24; קצנלסון-נחומוב, 1948, עמ' 211-213, וראו גם: קצנלסון א', תש"ו, עמ' 622; שושנה, תש"ו). ואם לא די ביצחק ובפייגל, אחיה ואחותה של שיינדל שהוזכרו זה מכבר כמי שנטלו חלק פעיל בפעילות הגן, אזי בן-ציון מספר על אח נוסף - ברל [אין המדובר בברל קצנלסון המפורסם שהיה בן דודם, נ"פ], ששימש כגזבר בית הספר והיה גם פסנתרן, ונהג לבוא לגן ללוות בנגינתו את שירת הילדים (פיינשטיין ב', הרצאה).

"וגן-ילדים בשביל גני-ילדינו"³⁸ תרומתם של שיינדל ויצחק קצנלסון לספרות הילדים העברית לגיל הרך

שער ספרו של יצחק קצנלסון, גן-ילדים (הוצאת האור, ורשה, תרע"ח [1918])

38 קצנלסון י', תרע"ח, עמ' 5.

הבאת החינוך העברי בגיל הרך ללודז' בעצם כינונם של שני גני הילדים העבריים הראשונים (הגן של שיינדל והגן של נטלקה) בעיר שבה חייתה באותם הימים הקהילה היהודית השנייה בגודלה בפולין ובאירופה כולה (אחרי קהילת ורשה), ומהקהילות היהודיות הגדולות בעולם, קהילה שמנתה כרבע מיליון נפש (ברגר, תש"ח; דומברובסקה וויין, תשל"ו; מאהלר, תשכ"ט; מלצר, תשנ"ז; פיינשטיין ב', תשנ"ה; קרקובסקי, תש"ן), הייתה בשורה של ממש. ברם, האחים לבית קצנלסון, שיינדל ויצחק, היו נושאי בשורה בזירת השפעה נוספת, רחבה אף יותר: יצירות הספרות שכתב יצחק לילדי הגן של אחותו, על פי תכנונה והנחיותיה של שיינדל עצמה ובהתאם לתכנים החינוכיים ולצרכים שהיא הגדירה, היו היצירות העבריות הראשונות שנכתבו בכוונה תחילה עבור ילדים בגיל שלפני הקריאה. ככאלו הן היו פריצת דרך לחינוך העברי ולספרות הילדים העברית שהחלה לצמוח רק דור אחד קודם לכן.

היו אלה, לדברי אופק, "יצירות קצרות, בעלות מקצב פנימי, משפטים בעלי איכות מוסיקלית, הומור נאיבי ועלילה פשוטה, המשולבת בפעילות משחקית" (אופק, תשמ"ח, עמ' 242). לצד היצירות העוסקות בארץ-ישראל, בהיסטוריה היהודית, בחגי ישראל ובמפעל הציוני, כתב יצחק יצירות על שלל הנושאים והמושגים אשר יש להקנות לילדי גן: מושגי תנועה, משחק בכדור, מושגי זמן, בעלי חיים, בעלי מלאכה, חמשת החושים, כלי נגינה ועוד. ואולם, לא רק תכנים נועדו השירים הללו להקנות, אלא גם את השפה העברית, צעד אחר צעד. המפורסם מבין השירים שנולדו בבית היוצר הזה הוא "הפרידה" ("חמש שנים על מיכאל"), שיר המלווה גם בימינו כל ילד העולה לכיתה א'. ההחלטה לאסוף את השירים שיצר יצחק עבור גן הילדים של אחותו ולפרסמם בספר אשר יופץ ברבים, מלמדת על הכרתו של המשורר בחוסר שהיה קיים בכל גני הילדים העבריים, בגולה ובארץ-ישראל, בחומר ספרותי לגיל הרך, ועל רצונו לתרום את חלקו למילואו. "החסרון הזה, שהיה מורגש אצלנו זה כמה", כתב, "לא נמלא גם עד-עתה, - והרי ילדינו 'שרים' על-פי-רב, גם היום 'זמירות זרות', שאינן לפי רוחם. ואולם עתה, אחרי שאירע לנו כמעט נס ונפתחו פה ושם גני-ילדים (בת"ס פרבליים), מן המוכרח היה שיעשה דבר-מה גם במקצוע הזה, במקצוע שיר-המשחק של הילד העברי" (קצנלסון י', תרע"ח, עמ' 5). בחוסר הזה וביכולתו של הספר למלאו הכיר גם הסופר והמחנך יצחק ברקמן,³⁹ ועל כן ראה בספרו של יצחק, גן-ילדים, בשורה של ממש: "גן-הילדים" של קצנלסון, המונח עתה לפני, הוא אחד הספרים שאנו צריכים לו ביותר", כתב ואף ראה בו "אוויר לנשימה" למורים וגננות. "עכשו, כשהספר כבר אתנו הוא", הוסיף, "אני מתפלא, כיצד אפשר היה לנו בלעדיו" (ברקמן, תרע"ט, עמ' 17). ואומנם, זכה הספר לתפוצה רבה, והשירים השתלבו בחינוך העברי בכל מקום שבו התקיים ברחבי הפזורה ובארץ-ישראל. לצד השירים של יצחק המהווים, לדבריו, את מרבית שירי הספר, הוא כלל בו

39 על יצחק ברקמן (1870-1940), סופר ומחנך עברי שחי לסירוגין בלודז' ובוורשה, ראו: אופק, תשמ"ו, כרך א'; קרסל, 1965, כרך א'. על קשרי העבודה הקרובים שקיימו ברקמן ויצחק קצנלסון ועל שיתוף הפעולה הנרחב ביניהם בפעילותם הפדגוגית והתיאטרלית, ראו: אופק, תשמ"ו, כרך א'; גנסי, תש"ו; פיינשטיין נ', תשפ"א; קצנלסון-נחומוב, 1948.

"כמעט את כל שירי המשחק והשעשועים הטובים משל אחרים, אחרי שנפיתים בשבע נפות ותקנתים תכלית תקון" (קצנלסון י', תרע"ח, עמ' 5), פיוטים יהודיים ונוסחים עבריים לשירי-עם שמקורם ביידיש או בשפות אחרות.

לא קשה להבחין בהשפעת תורתו של פרבל על שירי הספר, שהם כולם שירים מולחנים (מצורפים לספר תווי נגינה) הפונים לחושים כדי להטמיע עולמות של תוכן, ערכי חיים, מוסר ואידאולוגיה. כמו בספרו של פרבל שהוזכר לעיל, מעל כל שיר הובאה רשימת המושגים העבריים שהילד אמור ללמוד מתוכו, ומתחתיו - דרכי משחק והמחזה, דרכים פשוטות המותירות מקום רב לדמיונו של הילד. לעיתים הילד סולן ולעיתים - חלק מקבוצה, וכך הוא לומד את מקומו בחברה. הפעולות הן פעמים רבות חיקוי של מעשי המבוגרים, והמושגים הנלמדים מטרם לטפח את היכרות הילד עם העולם הסובב, עם תרבות ישראל ועם הרעיון הציוני. את אלו וגם אלו הגדירה ועיצבה, לדברי בדנה, אימה הגנת, והם נכללו בספר לאחר שנוסו בגן הילדים שלה (פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003).

גם הסיפורים שכתב יצחק עבור הילדים בגן של אחותו והיה מספרם להם בעצמו, נוצרו תוך התאמת אוצר המילים העברי ליכולתם השפתית של הילדים מזה וניסיון להעשירו מזה. סיפורים אלו ראו לימים אור, לדברי בן-ציון, כמחזות, כסיפורים מורחבים, כאגדות וכמעשיות בעשרות ספרי ילדים שפרסם קצנלסון בעברית וביידיש, בהם: **מחמדים** (תרפ"ד), **תלתלים** (תר"ף), **דאס וויסע לעבען** (תרס"ט) ואחרים (פיינשטיין ב', הרצאה).

"מעשה אבות סימן לבנים": גורלו של המפעל החינוכי של משפחת קצנלסון-פיינשטיין

בספטמבר 1939, עם פלישת הצבא הנאצי לפולין, נסגרו בחטף שעריהם של מוסדות החינוך של משפחת קצנלסון-פיינשטיין בלודז', מבנה הגימנסיה הוחרם בידי הגסטפו והפך למשכנה של "משטרת העזר"⁴⁰ ("ממעשי הזועה", דבר, כ"א בכסלו ת"ש; יוסף, תש"ו; פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [עם המחברת], 23 בינואר 2003). למן כיבוש לודז' ב-9 בספטמבר ועד ל-1 בנובמבר חדלה בהדרגה הנהלת העיר לדאוג לצורכי היהודים, והקהילה היהודית הפכה לאחראית הבלעדית למתן השירותים הנדרשים לאנשיה - ובכלל זה לחינוך - ולנושאת בכל ההוצאות ששולמו עד אז

40 "משטרת העזר" (Hilfsordnungsdienst) הייתה אחת המחלקות ב"משטרת הסדר" (או "שירות הסדר") היהודית (Ordnungsdienst) שהוקמה בפקודת הנאצים והייתה אמונה על שמירת הסדר הציבורי בגטו. מחלקה זו שתפקידה היה, לדברי יחיעם ויץ ודן מכמן, לשמור על הסדר בבתיים ושכפופה הייתה, ככל "משטרת הסדר", ליודנראט ולרומקובסקי שעמד בראשו, פורקה בנובמבר 1940 (ויץ ומכמן, תשנ"ב; כרוניקה של גטו לודז', תשמ"ז).

על ידי המוסדות העירוניים. לשם כך הונחה ביוזמאט⁴¹ תשתית ארגונית מסועפת.⁴² מחלקת החינוך של היודנראט בלודז' החלה לפעול, לדברי אונגר, שלושה ימים בלבד אחרי הכיבוש הנאצי, ומלבד בית הספר של יצחק קצנלסון והגימנסיה העברית לבנים של ד"ר מרדכי ברוידא⁴³ שבנייניהן הוחרמו, מרבית בתי הספר נפתחו ב-11 בספטמבר 1939. תלמידי שתי הגימנסיות הללו (של קצנלסון ושל ברוידא) רוכזו בגימנסיה העברית השלישית, הגימנסיה לבנות, והלימודים התקיימו בשתי משמרות ("ממעשי הזועה", דבר, כ"א בכסלו ת"ש; אונגר, תשס"ה). "לפי שעה", דווח בעיתונות הארץ-ישראלית, "מלמדים, כמו מקודם, בפולנית ובעברית, אך השמועה אומרת, כי בקרוב תירש הגרמנית את מקום הפולנית, כשפת ההוראה במקצועות הכלליים. [...] גם בבתי הספר העממיים מתנהלים הלימודים, אם כי למורים היהודים אין משלמים משכורת" ("ממעשי הזועה", דבר, כ"א בכסלו ת"ש, עמ' 2).

שיינדל הצליחה לשרוד בגטו לודז' כמעט עד לסוף המלחמה. היא המשיכה בעשייתה החינוכית כל עוד ניתן לה, וכמוה יצחק בגטו ורשה, אך בסופו של דבר, למרבה הצער, איש מבני משפחת קצנלסון-פיינשטיין שלא עזבו את פולין לפני המלחמה, לא נותר בחיים בסיימה. ועם זאת, לצד החורבן והאובדן הנורא, בעבור מפעלה החינוכי של המשפחה לא היה זה, מבחינות רבות, סוף פסוק אלא ראשיתו של פרק חדש בתולדותיו, הפרק הארץ-ישראלי, שניתן לכנותו גם "שעת חילופי המשמרות". הפיכתם של בני הדור הבא במשפחה אשר הקדימו ועלו ארצה בטרם פורענות, למחנכים בתנועה הקיבוצית, הייתה המשך ישיר למעשי הוריהם-מחנכיהם והגשמה של הערכים שאליהם חינוכו ושפאו: הציונות, המעשה החינוכי והנחלת השפה העברית כדרך לתיקון עולם ולבנייה של חברה. נטלקה טבנקין, בת דודתם של שיינדל ויצחק, שהחלה, כאמור, את עשייתה החינוכית עוד בפולין ביחד עם שיינדל, עלתה ארצה ב-1921 והייתה לגנת בעין-חרוד ולדמות מרכזית בעיצובה של מערכת החינוך בקיבוץ. בן-ציון, בנה של שיינדל, עלה ארצה ב-1935 הודות לאשרת עלייה מיוחדת שקיבל כדי ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא היה למורה ומחנך, תחילה בשפיים ואחר כך ברמת-יוחנן: "כמה מאושרה אנכי שזכיתי שבני ישמע הרצאות מקתדרה גבהה בשפתנו שקמה לתחיה", כתבה לו אימו, [...] זאת היא שאיפת בחירי עמנו ודמיון סבך 'בן-ימיני' זכרונו לברכה. מה שחובבי ציון הגו והרו במוחם ובלבם; צעירינו החלוצים הראו בפעל. האח מי פלל לזה!" (שיינדל לבן-ציון, 8 בנובמבר 1936).

41 ה"יודנראטים" (בעברית: "מועצות היהודים" או "ועדי היהודים") היו, לדברי יהודה באואר, קבוצות של יהודים שנתמנו על ידי הנאצים או נתקבלו על ידם כמנהיגי הקהילות, ואשר תפקידם היה להוציא לפועל או להעביר את פקודותיהם, הוראותיהם או רצונותיהם של השלטונות אל היהודים. בה בשעה דאגו היודנראטים כמיטב יכולתם לענייני הקהילה היהודית (באואר, תשל"ו).

42 ראו "תרשים מנגנון ראש מועצת היהודים בליצמנשטאט" הכלול בכרך א' של הספר כרוניקה של גטו לודז', תשמ"ז. ליצמנשטאט הוא שמה הגרמני של לודז'.

43 קווים נוספים לדמותו ולקורותיו של הרב ד"ר מרדכי ברוידא, ובכלל זה פועלו הציוני-חינוכי בלודז' שהתקיים במקביל לפעולתם הציונית-חינוכית בעיר של בני משפחת קצנלסון, ראו אצל תדהר, 1959, כרך י'.

בדור הראשון לבני המשפחה שנולדו בארץ היו, בין היתר, המשורר משה טבנקין (1917-1979) והמחנך בְּנֵי (בנימין) קצנלסון (1933-1999). משה טבנקין, בנו הבכור של בן הדוד יצחק טבנקין, היה מורה, מחנך ומנהל בית הספר האזורי בקיבוצו עין-חרוד. בְּנֵי קצנלסון, בנו של אברהם קצנלסון (אחיהם הצעיר של שיינדל ויצחק), נולד בשפיים והיה למורה ומנהל בית ספר בקיבוצו ולמפקח באגף לחינוך התיישבותי של משרד החינוך. גדילתו של בְּנֵי בארץ-ישראל הייתה עבור דודתו ועבור המשפחה כולה הגשמה לא רק של משאת נפש אישית, אלא גם של חזון חינוכי, והם ליוו אותה מרחוק באהבה ובעצות למכביר. כך, למשל, כתבה שיינדל לבתה: "מה ששיך לְבְנֵי הקטן, [...] זה שהוא מפותח ברוחו, לפי דעתי זה טוב מאד. לא צריכים רק יותר מדי לדבר אתו אודות דברים אבסטרקטים, על אחת כמה וכמה לא לבקר אתו לא אל ראיוע ולא אל תיאטרון. לילד כמוהו דיה לה הסביבה עם הילדים בגילו, הכל לפי שנותיו ולפי כחותיו ויהיה טוב" (שיינדל לבדנה, ח"ת).

חלוצים ומגשימים: האחים בן-ציון פיינשטיין ובדנה פיינשטיין-יהודאי
ביום עלייתו של בן-ציון ארצה (1935)

מורים וגננות רבים צמחו גם מקרב הדורות הבאים במשפחה, עד כי קצרה היריעה מלמנות את כולם. ברם, ככל שנוגע הדבר לדרכה החינוכית של שיינדל כגנת עבריה חלוצה, הייתה זו בדנה בתה, שהמשיכה את דרכה באופן השלם ביותר כשהייתה לגנת בקיבוצה, מעלה החמישה, ולימים למרכזת מדור הגנים באיחוד הקבוצות והקיבוצים. עוד בפולין, בהיותה בהכשרה בעיר זדונסקה וולה, שימשה בדנה כגנת וניהלה גן עברי של רשת "תרבות", ואימה הייתה באה מדי חודש כדי להדריכה בעבודתה (פיינשטיין-יהודאי, ריאיון [טבנקין], 7 בספטמבר 1974). "בדנה שבעת רצון", כתבה שיינדל לבנה, "במאד אוהבת לעבד בכל המלאכות. מלאכתה הקבועה בגן הילדים שנפתח בזדונסקא וואליא ע"י התרבות. לפי השמועות יש לה שם טוב בעירה. היא שם נשף פורים והיא הצטיינה על הנשף במחול החסידים" (שיינדל לבן-ציון, 15 במרץ 1934). במכתב אחר כתבה לו: "לו ראית אותה כשעובדת על ההכשרה כמה טוב יחסה לעבודתה. תאר לך בְּנֵי שהיא מנהלת גן בזדונסקא וואליא. [...] מְרָאָה טוב ויפה, היא גם שבעת רצון. הורי הילדים שבעי רצון ממנה מאד. [...] מכבדים אותה בקבוצתה מאד" (שיינדל לבן-ציון, 24 באפריל 1934).

ביולי 1934 עלתה בדנה ארצה ופנתה ללמוד בסמינר לגננות שפתח יחיאל היילפרין בתל-אביב שנה אחת קודם לכן.⁴⁴ מאז ועד לפרוץ מלחמת העולם השנייה ליוותה אותה אימה במכתביה, צופה בה ממרחק מתקדמת בלימודיה ועושה צעדים ראשונים כגננת מוסמכת. האם אף קישרה בין בתה לבין יצחק אלטרמן ("כתבתי לאלטרמן מכתב וגם יצחק כותב לו"), המחנך שאצלו למדה היא עצמה בשעתו את רזי המקצוע, וב-1925 עלה ארצה והיה למפקח הכללי של גני הילדים בארץ ולמנהל מחלקת החינוך בעיריית תל-אביב (לאור, תשע"ד; תדהר, 1949, כרך ג'). שיינדל עודדה את בתה להתגבר על הקשיים: "בתי, הנני מאשרה שעובדת את ולומדת את השפה העברית. (זהו בעיני כבר דבר נורמלי) בטח את גם קוראת הרבה ספרים עבריים. אני בטוחה שאם רק תתענייני ותעתיקי מספרים, תשתלמי ותחדלי מלכתוב שגיאות מאורטוגרפיה [כתיב ופיסוק, נ"פ]. אל תדאגי, עבדי והיי שקטה. השקידה והסדר מתקנים את כל החסרונות" (שיינדל לבדנה, ח"ת). היא תמכה בה בשעות מבחן, בלבטים ובחששות: "שמא תכתבי מה אודות בחינותיך? שמחה אנכי שכבר גמרת אָתָן. אל תדאגי, בתי, את תוכלי בעצמך לנהג ולנהל גן ילדים בלי שום יראה ופחד. [...] כבר עברת על לימוד במשך שלש שנים, בתי, תתחילי ותדעי. החיים הענין וההתעמקות עם הילד בוראים את האמצעים איך לגשת. היי בטוחה" (שיינדל לבדנה, ח"ת). במכתביה חלקה לא פעם שיינדל עם אחיה וילדיה את חוויותיה מהעבודה בגן. כך, למשל, ב-1938, כמה חודשים אחרי מות בעלה אהרן, כתבה לאחיה אברהם: "אצלנו בגן כבר התחיל ערב הפורים, מתחילה כבר העבודה שכחה כה כביר לנחם את בן האדם מתלאותיו ומסבלותיו" (שיינדל לאברהם [1938]). במכתב לבנה כתבה: "אני טרודה מאד לחגיגת פורים. מציגים בגן הילד תועה בשדה' (משחק הביבר מאז). ימוש [בנימין, צעיר בניו של יצחק, נ"פ] מציג את הדב. הוא ממלא את תפקידו באופן נפלא" (שיינדל לבן-ציון, ח"ת). לבתה כתבה: "בגננו השנה עשרים וארבעה תלמידים. דלוש מדבר אתי רק עברית וזוטוש כותב מאמרים שלמים. [...] שניהם השנה השניה בגן וכל אחד מהם מצטין באופן אחר. מה אגיד לך? העבודה בגן הילדים במשך עשרים ושלוש שנים לא רק שלא נמאסה לי, רק מוצאת אנכי בעבודה זאת יותר טעם וענג. נדמה לי שתמיד מוצאת אנכי דרכים חדשות ושנפתחים לפני עולמות חדשים. אני נלהבה וגם ילדי מתלהבים אחרי" (שיינדל לבדנה, ח"ת [1935]). במכתב נוסף לבנה כתבה: "אנכי עובדת בחשק נמרץ. הורי הילדים שבעי רצון מעבודתי במאד מאד. ככה המה מביעים לי. אנכי בעצמי אינני נופלת ברוחי, כי אם ברב ענג וחדוה הנני מטפלת בפעוטים" (שיינדל לבן-ציון, 8 בנובמבר 1936). לבדנה היא הייתה שולחת מהחומרים הספרותיים והפדגוגיים אשר יצרה בעצמה, או מאלו שיצר יצחק לבקשתה: "יצחק כתב (על בקשתי) שיר ליום אמא", כתבה וצרפה את מילות השיר (שיינדל לבדנה, ח"ת). במכתב אחר כתבה: "שלחתי לך מכתב עם ההצגה שהילדים הציגו

44 היילפרין עלה ארצה עם משפחתו בשנת תר"ף (1919-1920), וטרם פתח בתל-אביב ב-1933 את הסמינר שלו לגננות, היה המפקח על גני הילדים העבריים בארץ מטעם ההנהלה הציונית, לימד את תורת גן הילדים העברי בסמינר למורות וגננות על-שם לוינסקי, ניהל את "גן הילדים הדוגמאי" בתל-אביב ועמד בראש המחלקה לנוער של הקק"ל (תדהר, 1947, כרך א').

ואהבו מאד להציג. אצלנו בגלות זאת קונברזציה [שיחה, נ"פ] נפלאה. אם תכתבי לי שברצונך אשלח לך אינסצניזציה [המחזה, נ"פ] מבריאת העולם שזה לוקח את לב הילדים. הראתי זה ליצחק והוא התפעל מזה. [...] ובכן בא לרעיוני לאחד את הספור הזה עם ריטמיקה. [...] מה ששיך למלאכה כתבי לי, אם יש לך חפץ אשלח לך"⁴⁵ (שיינדל לבדנה, ח"ת).

בנובמבר 1938 נסעה בדנה להשתלם ולהתנסות בעבודה בגן של אימה בלודז', ובמאי 1939 היא יצאה את פולין בדרכה ארצה, כשהמלחמה כבר נושפת בעורפה. לקראת נסיעתה ביקשה ממנה אימה: "בבואך תביאי אתך את ספרי הפדגוגים ואת מחברתך שרוצה אנכי לעין בהם" (שיינדל לבדנה, ח"ת). בשובה ארצה כתב לה יצחק: "צהלי בדנה, כי טוב חלקך, בארץ את ובין ילדים תשבי, תמצאי" (יצחק לבדנה, 1939).

חרף געגועיה קורעי הלב של שיינדל לילדיה היא עודדה אותם להמשיך במעשיהם החלוציים, מעשים בהם ראתה הגשמה גם של שאיפותיה שלה: "מה אני אגיד לכם, ילדי", כתבה, "אף שגעועי אחרים בלי מדה ובלי גבול הם, בכל זאת הנני שבעת רצון שהנכם בארץ. משם כל תקותי באה" (שיינדל לבן-ציון, ח"ת).

סוף דבר: "אישה ונבו לה"⁴⁶

צורך גלויות מצהיבות כתובות גרמנית מהשנים 1940-1941, אותות חיים אחרונים ששלחה שיינדל לאחותה ולאחיה מתוך הגטו בטרם נסתם גם צינור התקשורת הזה, האחרון, עם העולם החיצון - וזה הכול. אין בהן, בגלויות הללו, כל רמז לעברית המשובחת שבה נהגו בני המשפחה להתכתב זה עם זה בימים כתיקונם, וגם לא לתיאורים העשירים ולתועפות הרגש. יש בהן רק מידע קצר, לקוני משהו, כמתחייב מכללי הצנזורה המחמירים, עיתים כתוב בכתב יד שאינו של שיינדל, הגם שהיא החתומה מטה, ושלוש חותמות שהוטבעו עליהן: חותמת של מרדכי חיים רומקובסקי, ראש היודנראט בגטו לודז' שכונה "מלך היהודים" או "זקן היהודים"; חותמת דואר של שלטונות הכיבוש הנאצי המעוטרת בצלב קרס; וחותמת של הצנזורה. ב-19 בספטמבר 1940 היא כתבה לפייגל אחותה שהתגוררה באורוגוואי:

פלה יקרה: אני מודיעה לך שאני כאן לגמרי לבדי. בָּרַק נמצא ברוסיה, בדנה בפלשתינה, היא התחתנה. בן-ציון גם נשוי. אשתו העניקה לו בן [אבי, אהרן, שנולד בנובמבר 1939, נ"פ]. אברהם בגרמניה כשבוי אזרחי אנגלי. מצבו לא רע. אני עסוקה פה כמורה בבית הספר של הקהילה ומשתכרת משכורת מצומצמת.⁴⁷ מִבְּנֵי בָּרַק וגרשון אינני שומעת דבר. תנו לי לדעת במהירות מה שלומכם.

45 נוסח ההמחזה "בריאת העולם", כמו גם טקסט ההצגה "הילד תועה ביער", שניהם בכתב ידה של שיינדל, שמורים גם הם באסופת מכתביה בבית משפחת פיינשטיין ברמת-יוחנן.

46 פרפרזה על השורה "איש ונבו לו" בשיר מִנְגֵד של רחל המשוררת.

47 על השכר הזעום של המורים היהודים למן פרוץ המלחמה, שכר שמימנה הקהילה, ועל מסירותם לעבודתם גם כשלא שולם להם שכר כלל, ראו: אונגר, תשס"ה.

"שיינדל שלנו..." כתבה לימים פייגל, "אש קודש מוזרה משהו בערה בה. כמה שיותר ללמוד, לחנך, לגדל, להכשיר ילדים יהודים... את המשימה הזאת היא מילאה מבלי להתעייף עד אחרון ימי חייה בגטו לודז'... נשמתה הייתה זכה כבודלח, תמימה כמו ילד קטן, נצחית, חפה מפשע, ילדה נלהבת..." (קצנלסון-נחומוב, 1948, עמ' 28).

אין לדעת מהכתובים עד מתי ניתן לשיינדל לעסוק בחינוך ילדים בין חומות הגטו באופן ממוסד. מעדותה של מרים הראל, שקטע ממנה הובא בראשית המאמר, עולה כי בשלב כלשהו הפכה שיינדל לפועלת בבית מלאכה בגטו, ושם נצטלבו דרכיהן. עם זאת, עדות זו מלמדת גם כי עד לאחרית ימיה, עלובים וקשים ככל שהיו, המשיכה לבעור בה אותה "אש קודש" ללמד ילדים יהודים את השפה העברית ולהכשירם לקראת עלייה לארץ-ישראל, ואפילו תהא זו נערה אחת ויחידה שעזרה לה לפלס את דרכה למקום מגוריה. "אש קודש" זו לא כתבה גם באחיה, יצחק. לצד היצירה הספרותית המונומנטלית שיצר בשנות המלחמה, שבה תיעד את גורלו שלו ואת גורל "העם היהודי שנהרג", הוא המשיך לעסוק בחינוך ילדים ובני נוער בגטו ורשה ולהעתיק עליהם מיצירתו, והיה לאביהם הרוחני של אנשי המחותרת החלוצית של תנועת "דרור" והארגון היהודי הלוחם (א"ל). אפילו כשהיה זה עבור שלושה ילדים בלבד - אלו ששהו יחד עימו במלון "פרובידנס" במחנה המעצר שהוקם בעיר הנופש ויטל שבצרפת, לשם נשלחו יצחק ובנו צבי במאי 1943 - לא משך ידו מהמעשה החינוכי, לימד אותם עברית ותנ"ך וכתב בשבילם שירים וסיפורים (צוקרמן, תשט"ז; שניר, תשע"ב). "אש הקודש" הזו שבערה בשני האחים כבתה רק כשכבה פתיל חייהם, וגם אז, כמו בשנות עשייתם החינוכית והספרותית המשותפת, היה זה ביחד - במקום אחד ובשנה אחת - אושוויץ, 1944.

"חלומה הגדול ביותר של שיינדל", כתבה אחותה, "היה להפוך לגננת בארץ-ישראל ולנהל שם גן-ילדים לפי מיטב הבנתה, וכמו שרק בתנאים ההם אפשר ליצור. בגלל מחלת פיינשטיין [אהרן בעלה שנפטר ב-1937, נ"פ] ובגלל בן חלש, אחד מתאומים,⁴⁸ לא צלחה עלייתה. לכן שמחתה הגדולה ביותר הייתה שהיא הצילה בזמן מן הגלות המרה את שני ילדיה הבוגרים: בן-ציון ובדנה" (קצנלסון-נחומוב, 1948, עמ' 28).

ואומנם, שלושה נושאים אלו - כמיהתה לעלות ארצה, מחלות בעלה ובנה המונעות את הגשמתה (בעיקר הטיפול בבנה) ושמחתה על כך שאחיה, בנה ובתה מגשימים את חלומה וחיים חיי חלוצים בארץ-ישראל - שבים ובאים לידי ביטוי במכתביה, שזורים זה בזה. במכתבים אלו לא זו בלבד ששיינדל אינה מבטאת התנגדות לעליית ילדיה ארצה, כפי שביטאו רבים מהורי החלוצים, אלא היא אף רואה בהם את מפלסי דרכה: "עלו מעלה מעלה ועבדו את אדמתכם", כתבה לבנה, "ותעשו חיל בארץ והארץ תבנה על ידיכם. לזה שאפתי ואשתדל לבוא אליכם וביחד נעבד בארצנו" (שיינדל לבן-ציון, ח"ת). ילדיה הם בבות עיניה ("מה כל תוחלתנו וחיינו אם לא ילדינו", כתבה לבן-ציון [ח"ת]) - גאוותה עליהם ותקוותיה בהם: "כל ישעי וחפצי שילדי יהיו מועילים בחיים וגם בעבודתם הפיזית וגם בעבודתם הרוחנית", כתבה

48 בנה גרשון היה חולה באסתמה ובאפילפסיה, וככזה היה בעל צרכים מיוחדים.

לדודתה, "כמו שנאמר: 'טובה תורה עם דרך ארץ'" (שיינדל לחיענע טבנקין, ח"ת). היא עוקבת בדאגה אחר הנעשה בארץ, בייחוד לנוכח מאורעות 1936-1939 המתחוללים באותה העת, אך הדבר לא מרפה את ידיה, נהפוך הוא: "בטח בעת מאורעות כאלה אינן חסרות לכם דאגות", כתבה לאחיה, "רק לא להתיאש, כה המה החיים. אינם קלים. עלינו תמיד להתגבר נגד מוקשים שונים. נשתדל ונעפיל וסוף סוף נשיג את מטרוננו. נתקדם ונעלה" (שיינדל לאברהם, ח"ת).

שיינדל מזדהה עם בחירתם של בני משפחה שבארץ בחיי קיבוץ ושואפת להצטרף אליהם בבוא היום: "כמה מקנאה אנכי ביושבי הקבוצים הקבוצות וביושבי ערי ארץ ישראל", כתבה במכתב אחד (שיינדל לבן-ציון, ח"ת), "הנני נכונה לעלות ארצה. כל חפצי וישעי להכנס תיכף אל הקבוץ", כתבה בשני (שיינדל לבן-ציון, 8 בנובמבר 1936), ואילו בשלישי כתבה:

הלא מובן שאנשי הקבוץ בארץ לפנייהם שני דרכים: להשתכר בעיר יותר; או לנטע שרשים באדמה ולברוא מולדת בארץ ולהתאחד אִתָּה. [...] הנני בטוחה שבארץ בקבוצים או בקבוצות נמצאים לרב אנשי מעלה ואם יעלה לנו לנצח אז יקרא זה שהטוב נצח את הרע. מי יתן שכל משפחתנו תִּמְצָא בין אנשים כאלה. בעיניי חיי הקבוץ זאת ההצלה היחידה בשביל עמנו בפרט ובשביל כל העולם בכלל. אני מצדי הנני מתכוננת על כמה שרק אפשר. (שיינדל לבן-ציון ובדנה, ח"ת)

עם כל מסירותה לשליחותה החינוכית-ציונית בגולה אשר לא פסקה ולו לרגע ("מה ששיך לעבודתי עובדת אנכי כמו אז גם עתה"), לא שם ראתה שיינדל את הגשמת מאווייה ("רק כלתה נפשי לעבד בארץ. יהי כעבור שנתים או שלש רק לעבד שמה. תקוה כזאת מעודדני" (שיינדל לבדנה, ח"ת). אדרבה, היא ייחסה לחינוך ההולך וצומח בארץ סגולות הנעדרות מזה שבגלות, סגולות אשר יביאו לכדי מיצוי את הפוטנציאל של הילד העברי מהיבטים מגוונים: "בארץ ואצל עבודת האדמה ובתי החינוך כמו שבארץ", כתבה, "אפשר לקוות לדורות בריאים גם בגוף וגם ברוח" (שיינדל לאברהם, ח"ת).

קשה שלא להבחין בתחושת ההחמצה העולה ממכתביה של שיינדל, על שלא התאפשר לה לעלות ארצה בשל מחלת בנה, ובפער שבין רצונה העז לבין חוסר יכולתה להגשימו: "חבל לשנים שעוברות לנו בגלות. כי נפשי נמשכת רק לשמה ולו הוטב רק מצב בריאותו של גרשון אזי הייתי על כמה יותר בטוחה", כתבה במכתב אחד (שיינדל לבני, ח"ת), "אין מה להגיד: ה' עושה לנו להכעיס כי לו היה גרשון בריא, היינו כבר כלנו בארץ וכך אין מה לדבר אפילו", כתבה במכתב אחר (שיינדל לבן-ציון, ח"ת). היא תולה את עלייתה לארץ בהטבת מצבו הבריאותי של גרשון ולרגע אינה מטילה ספק בסדרי העדיפויות שלפיהם עליה לנהוג. עמוקה ככל שתהיה האידאולוגיה שלה: "לעזוב את גרשון לא אסכים. עוֹלָה כזאת לא אעשה. אם יעשה נס וגרשון יהיה לאיש בריא ומועיל, ונעלה ארצה. זאת כל תקותו ותקותנו. הוא שואף בכל לבו ארצה" (שיינדל לבן-ציון, 21 באפריל, שנה לא ידועה).

אף על פי שניחתו על שיינדל צרות רבות בשנים שלאחר עליית ילדיה הגדולים לארץ-ישראל (רצח בן הזוג של בדנה במאורעות בארץ ב-1937; מות הבעל אהרן ממחלה ממושכת

שבועות ספורים אחר כך; מותו הפתאומי בטביעה של אחיה משה ב-1938; ומחלתו וקשייו של בנה גרשון מאז נולד), מונעת היתה מכוחה של תקווה ולא מכוחו של ייאוש: "עכשיו צריכה אנכי להתאמץ ולהתחזק" כתבה, "ולקוות שמא תבא העת ונגיע עד זה שאולי נתראה ואולי גם נחיה יחד בארץ. ואנכי אף שכה הרבה צרות עברוני ועוד גרשון חולני ובכל זאת הנני מקווה, כמו שאומרים, כל זמן שהנשמה בקרבו בן אדם מחויב לקוות. תקותי עכשיו כמו תקותי לפני כמה שנים חזקה ובטוחה" (שיינדל לבן-ציון, ח"ת).

"מונה אני את הימים שאהיה כבר בארץ", כתבה שיינדל לבנה, "אבל בעצם הדבר רגלי תקועות בגלות. רק רוחי עף ועולה ארצה" (שיינדל לבן-ציון, ח"ת). ואומנם, היא לא זכתה לעלות ארצה, וכף רגלה לא דרכה כאן מעולם, אך רוחה - כמו רוחם של שאר מחוללי החינוך העברי, אלו שזכו לעלות ואלו שלא - עודנה מרחפת בינינו. אי-אפשר להפריז בעומק השפעתם של אלו על עצם קיומה של מערכת החינוך הישראלית, על רבות מהתפיסות החינוכיות העומדות בבסיסה, ועל רבים מכלי העבודה שעליהם היא מושתתת כיום, אשר באו לעולם בזכות מעשה הבראשית של האבות המייסדים, ובראש ובראשונה - עצם יכולתה להתנהל בשפה העברית. אישה עבריי - הנה נודעו חיך!

מקורות

אבן-שושן, ש' (ערה"ש תש"ז). יצחק קצנלסון - אוהב עמו. ידיעות בית לוחמי הגטאות, 11-12 (5-4), 8-11.

אבן-שושן, ש' (תשכ"ד). יצחק קצנלסון מקונן השואה. משרד החינוך והתרבות. אונגר, מ' (תשס"ה). לודז': אחרון הגיטאות בפולין. יד ושם.

אופק, א' (תשל"ט). ספרות הילדים העברית: ההתחלה. מפעלים אוניברסיטאים. אופק, א' (תשמ"ו). לקסיקון אופק לספרות ילדים. זמורה-ביתן.

אופק, א' (תשמ"ח). ספרות הילדים העברית 1900-1948: כרך א'. דביר.

אטינגר, ש' (תשנ"ה). עיונים בתולדות היהודים בעת החדשה. כרך ב': בין פולין לרוסיה. מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ומוסד ביאליק.

אטקס, ע' (תשנ"ג). לשאלת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה. בתוך ע' אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה (עמ' 25-44). מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

אטקס, ע' ואסף, ד' (תש"ע). פתח דבר. בתוך ע' אטקס וד' אסף (עורכים), החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות (עמ' ט'-ט"ז). המכון לחקר תולדות יהדות פולין ויחסי ישראל-פולין.

אלבוים-דרור, ר' (תש"ע). מסלולי מודרניזציה בחינוך: מהחדר לבית הספר. בתוך ע' אטקס וד' אסף (עורכים), החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות (עמ' 57-76). המכון לחקר תולדות יהדות פולין ויחסי ישראל-פולין.

אלרואי, ג' (תשפ"א). פתח דבר. בתוך א"פ סובוטין, בתחום מושבם של היהודים (תרגום: י' גונפולסקי) (עמ' 5-18). קדימה.

אשכלי, א"ז (תש"ח). קהילת לודז': תולדות עיר ואם בישראל. ההסתדרות הציונית, המחלקה לענייני הנוער.

באור, י' (טבת תשל"ו). תגובותיה של המנהיגות היהודית למדיניות הנאצים. ילקוט מורשת, כ, 126-109.

ברגסון, ג' (אלול תשל"ז). השירה לילד בגיל שלפני הקריאה. ספרות ילדים ונוער, יג(א), 3-11.

ברגר, ל' (תש"ח). המבנה הסוציאלי-הכלכלי של יהדות פולין (1918-1939). בתוך י' היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין: מימים ראשונים ועד לימות חורבן (כרך א', עמ' 200-215). ההסתדרות הציונית, המחלקה לעניני הנוער.

ברסלבסקי, מ' (תשט"ו). תנועת הפועלים הארץ-ישראלית: קורות ומקורות (כרך א'). הקיבוץ המאוחד.

ברקמאן, י' (י"ג בניסן תרע"ט). גן-ילדים. הצפירה, 113-112 (15-16), 17-16.

גוטמן, י' (1995). ייחודו של גטו לודז'. בתוך מ' אונגר (עורכת), הגטו האחרון: החיים בגטו לודז' 1944-1940 (עמ' 13-27). יד ושם.

גולדשטיין, י' (אייר תשמ"ו). "החדר המתוקן" ברוסיה כבסיס למערכת החינוך הציונית. עיונים בחינוך, 45, 157-147.

גורדון, י"ל (תש"י). קוצו של יוד. בתוך י"ל גורדון, כתבי יהודה ליב גורדון: שירה (עמ' קכט-קמ). דביר.

גנסיך, מ' (תש"ו). דרכי עם התיאטרון העברי 1926-1905. הקיבוץ המאוחד.

געש, ט' (תש"ו). ערבים במחיצתו... מבפנים, יא(ד), 637-635.

דומברובסקה, ד' וויין, א' (עורכים) (תשל"ו). פנקס הקהילות: פולין. כרך ראשון: לודז' והגליל. יד ושם.

דורמן, מ' (1991). נתן אלתרמן: פרקי ביוגרפיה. הקיבוץ המאוחד.

דיין, י' (מאי 2016). המצאת גן הילדים - מפרידריך פרבל (1782-1852) לגן הילדים העברי. במעגלי חינוך, 6, 134-124. <https://www.dyellin.ac.il/sites/default/files/journals/journaleducation/edition6/yaeldayan-7.pdf>

האלטר, מ' (אייר תש"ו). פגישה אחת עם יצחק קצנלסון. מבפנים, יא(ד), 634-632.

היילפרין, י' (תש"ג). יסודות גן-הילדים העברי. הד הגן, ח(ג-ד), 23-8.

הרמתי, ש' (תשל"ח). שלושה שקדמו לבן-יהודה. יד יצחק בן-צבי.

הרמתי, ש' (תשמ"ה). שלושה מורים ראשונים. יד יצחק בן-צבי.

הרמתי, ש' (תש"ס). המורים החלוצים. משרד הביטחון - ההוצאה לאור.

הרמתי, ש' (תשס"ג). מחנכים יהודים בתפוצות. משרד הביטחון - ההוצאה לאור.

וולף, ש"צ (תשכ"ד). גרמניה ואוסטריה: ב. החינוך הקדם-יסודי. בתוך ע"א סימון, א"פ קליינברגר וע' שוחט (עורכים), אנציקלופדיה חינוכית. כרך ד': תולדות החינוך (טור 445). משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק.

וורשה (י"ד באדר תרע"ב). הצפירה, עמ' 7.

וייל, מ' (תש"ט). שיטת דקרולי. בתוך צ' אדר ו' לוי (עורכים), אנציקלופדיה חינוכית. כרך ב': דרכי החינוך (טורים 1118-1114). משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק.

ויץ, י' ומכמן, ד' (תשנ"ב). בימי שואה ופקודה. יחידה 9: חיי היהודים תחת שלטון הנאצים - שלוש דוגמאות. האוניברסיטה הפתוחה.

ולדן, צ' ושחורי-רובין, צ' (תשע"ח). לא מבטן אלא מגן: תרומת גן הילדים והגנות להתחדשות העברית כשפת אם, תרנ"ט-תרצ"ו. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

זר-ציון, ש' (תשע"ו). 'הבימה' בברלין: מיסודו של תאטרון ציוני. מאגנס. טרונק, י"י (כ"ד בסיון תש"י). בית קצנלסון (קטע מתוך הספר "פולין") (תרגום: א' וייסמן). הבקר, עמ' 5.

ידיעות מלודז' (ח' באדר ב' תרע"ג). הצפירה, עמ' 3.
 יוסף, ק' (תש"ו). בקיבוץ לודז'. מבפנים, יא(ד), 638-641.
 כרוניקה של גטו לודז' (תשמ"ז). כרך א': ינואר 1941-מאי 1942. יד ושם.
 לאור, ד' (תשע"ד). אלתרמן: ביוגרפיה. עם עובד.
 לוי, ג' (תשנ"ה). לחנך אחרת. פפירוס.

לוינסון, א' (תש"ו). יצחק קצנלסון. פרויקט בן-יהודה. <https://benyehuda.org/read/13900>.
 לם, צ' (תשכ"ד). פרבל וגן-הילדים. בתוך ע"א סימון, א"פ קליינברגר וע' שוחט (עורכים), אנציקלופדיה חינוכית. כרך ד': תולדות החינוך (טורים 536-545). משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק.

מאהלר, ר' (תשכ"ט). יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם: היסטוריה כלכלית-סוציאלית לאור הסטטיסטיקה. דביר.

מלצר, ע' (תשנ"ז). המערך הפוליטי של יהדות פולין נוכח הקצנת האנטישמיות, 1930-1939. בתוך י' ברטל וי' גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם. כרך א': פרקי היסטוריה (עמ' 427-450). מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

ממעשי הזועה של הנצים בלודז' (כ"א בכסלו ת"ש). דבר, עמ' 2.
 סימון, ע"א (תשכ"ב). פסטאלוצי, חייו ודמותו. בתוך ע"א סימון (עורך), משנת פסטאלוצי: מבחר מקורות (מהדורה שנייה, עמ' יז-צה). מוסד ביאליק והאוניברסיטה העברית בירושלים.
 סימון, ע"א (תשכ"ד). פסטאלוצי והשפעתו. בתוך ע"א סימון, א"פ קליינברגר וע' שוחט (עורכים), אנציקלופדיה חינוכית. כרך ד': תולדות החינוך (טורים 507-522). משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק.

עין-דור, י' (תשמ"ד). מפגשים מסוג אחר. אורנים, המרכז ללימוד פעילויות הילד.
 פאיאנס-גליק, ש' (תשי"ט). מטרות החינוך בגן והתפתחותו. בתוך צ' אדר וי' לוי (עורכים), אנציקלופדיה חינוכית. כרך ב': דרכי החינוך (טורים 33-41). משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק.

פינר, ש' וברטל, י' (תשס"ה). פתח דבר: לקראת שיח חדש בחקר ההשכלה. בתוך ש' פינר וי' ברטל (עורכים), ההשכלה לגוניה: עיונים חדשים בתולדות ההשכלה ובספרותה. (עמ' ז'-ב). מאגנס.
 פיינשטיין, ב' (א' בתמוז תשט"ו). דפי עד, המאגר המרכזי של שמות קורבנות השואה. אתר יד ושם.
https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=he&advancedSearch=true&sfn_value=%D7%91%D7%9F_%D7%A6%D7%99%D7%95%D7%9F&sfn_type=synonyms&sln_value=%D7%A4%D7%99%D7%99%D7%A0%D7%A9%D7%98%D7%99%D7%99%D7%9F&sln_type=synonyms&cluster=true

פיינשטיין, ב' (כסלו תשנ"ה). צרור זכרונות. עדות, יא, 18-27.
 פיינשטיין, נ' (אלול תשע"ד). "בנוגע לקטנינו": גן הילדים העברי - מפעלה של משפחת קצנלסון. עת-מול, 236, 14-15.

פיינשטיין, נ' (תשפ"א). הספר גן-ילדים ליצחק קצנלסון: אבן מסד בספרות הילדים העברית לגיל הרך. בתוך א' בר-לבב, ע' ישראלי, י' מאיר וא' ריינר (עורכים), דרך ספר: שי לזאב גריס (עמ' 581-599). כרמל.

- פיינשטיין-יהודאי, ב' (כסלו תשנ"ה). דודי יצחק. עדות, יא, 28-29. פינס, נ' (תרס"ג). בתי הספר של פרבל ונחיצות גני ילדים עבריים. הפדגוג, א(א), 5-20, א(ב-ג), 49-71.
- צוקרמן, י' (תשט"ז). בתוך י' קצנלסון. כתבים אחרונים (עמ' 438-442). הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון.
- קמינסקי, ת' (תשע"ט). בדרכן: נשות עין חרוד, 1921-1948. יד טבנקין ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- קצנלסון, א' (אייר תש"ו). עם זכרו של יצחק אחי... מבפנים, יא(ד), 621-628. קצנלסון, י' (תרע"ח). גן-ילדים: קובץ שלם של שירים פרבליים ושירי-עם למשחק ולשעשועים. האור. קצנלסון, י' (תשי"ד). יש לי שיר: לילדי ישראל. הקיבוץ המאוחד.
- קצנלסון-נחומוב [קאצענעלסאן-נאכומאון], צ' (1948). יצחק קאצענעלסאן: זיין לעבן און שאפן. צענטראל פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע.
- קצנלסון-פיינשטיין, ש' (תרפ"ב). אלף ולילה אחד: אגדות מזרחיות לנעורים. א. גיטלין. קרסל, ג' (1965-1967). לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, (שני כרכים). ספרית פועלים. קרקובסקי, ש' (תש"ן). לודז'. בתוך י' גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה: כרך ג' (עמ' 612-621). יד ושם, ידיעות ספרים וספרית פועלים.
- רביד, ז' (תשמ"ח). גן ילדים - שלב ראשוני ועיקרי במערכת החינוך העברי. שבילי החינוך, מו, 55-58.
- שביט, ע' (1996). בעלות השחר: שירת ההשכלה - מפגש עם המודרניות. הקיבוץ המאוחד. שוחט, ע' (תשכ"ד). מזרח אירופה: ט. גן-ילדים עברי. בתוך ע"א סימון, א"פ קליינברגר וע' שוחט (עורכים), אנציקלופדיה חינוכית. כרך ד': תולדות החינוך (טורים 686-687). משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק.
- שושנה (אייר תש"ו). עם יצחק קצנלסון. מבפנים, יא(ד), 629-631. שחורי-רובין, צ' (תשע"ט). גננות עבריות: חלוצות בשדה החינוך העברי בתפוצות הגולה. מסכת, יד, 181-220.
- שטיינפלד, ש' (כסלו תשע"ז). הזמנה לטקס המפגש. הד הגן, פא(ב), 80-85. שיינטוך, י' (תשנ"ד). מדריך למחזות יצחק קצנלסון בגיטו וארשה. במה, 135, 81-106. שלמון, י' (תשס"ד). אחד-העם ובני משה - "נסיון שלא הצליח?". בתוך ז' גריס, ח' קרייסל וב' הוס (עורכים), שפע טל: עיונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית מוגשים לברכה זק (עמ' 291-301). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שנר, מ' (תשע"ד). יאנוש קורצ'אק ויצחק קצנלסון: שני מחנכים בתהומות ההיסטוריה. (דור לדור, מ'). אוניברסיטת תל אביב - בית הספר לחינוך.
- שרפשטיין, צ' (תש"ך). תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים. כרך א': באירופה משנת 1789 עד 1914. ראובן מס.
- תדהר, ד' (1970-1947). אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובנויו (19 כרכים). ספרית ראשונים. Brosterman, N. (2002). *Inventing kindergarten*. Harry N. Abrams. (originally published 1997)
- Maloney, C. (2000). The role of ritual in preschool settings. *Early Childhood Education Journal*, 27(3), 143-150.